

İnsanlık Tarihi Bakımından Atamız Âdem ile Hz. Âdem (a)*

M. HANEFİ PALABIYIK**
KORKUT DİNDİ***

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 10 Kasım 2020 / Date Received: 10 November 2020
Kabul Tarihi: 30 Aralık 2020 / Date Accepted: 30 December 2020

ÖZET

İslam düşünce geleneğinde İslam âlimleri insanlığın başlangıcı hakkındaki tartışmalara cevap verebilmek için bazı teoriler öne sürmüşlerdir. Buna göre: 1. Hz. Âdem ilk insandır yani ilk babamızdır. Her açıdan mükemmeldir, konuşur, yazar, dil/diller bilir, medenidir. 2. Hz. Âdem aynı zamanda ilk peygamberdir de. Peygamberlik geleneği onunla başlamıştır. 3. İnsan nesli, Hz. Âdem'in kadın ihtiyacının karşılanması için onun kaburga kemiğinden yaratılmış olan Havva annemizle olan ilişkisinden türemiştir. Ancak bu türeme, çocuklarının her batında ikiz doğması ve birinci batın ile üçüncü batında doğan çocuklarının çapraz evlendirilmesi ile vuku bulmuştur. 4. Ayrıca insanlığın tarihi gerek İslami gelenekte ve gerekse onun mühlhem olduğu İsrailiyatta, MÖ 7000 yıllarına ulaşmaktadır. Yukarıda sunulan bu teori şimdilerde bazı sorularla karşılanmakta ve bu teori üzerinden İslam dini ve şeriatı küçümsenmektedir. Bu bakımdan çağımız insanını gerçekten tatmin eden ve buna alternatif olan bir teorie ihtiyaç vardır. Buna göre: 1. Babamız olan Âdem/Adam ile peygamber olan Hz. Âdem aynı kişiler değildir. 2. İkisinin arasında binlerce yıl vardır. 3. İlk insanın yaratıldığı tarih bilinmese bile, Hz. Âdem'in gönderiliş/görevlendiriliş tarihi MÖ 7000'li yıllarda olabilir. 4. Birden fazla Âdem/Adam ve Havva olsa da (ki vardır), Hz. Âdem bir kişidir. Yani ilk insan olarak yaratılan kadın ve erkeklerin sayısı çok olabilir, ancak peygamber olan Hz. Âdem tek kişidir. 5. Dolayısıyla insanların türemesi, Hz. Âdem'in peygamber olarak gönderilmesinden binlerce yıl evvel, bu Âdem'ler ve Havva'ların birleşmesinden olmuştur. Mezkûr iddia ve inançları, din ve tarih açısından ele alıp tartışmak ve değerlendirmeler yapmak çalışmamızın hedefidir.

Anahtar Kelimeler: İslam, Hz. Âdem, Âdem, İlk İnsan, İnsanlık.

* Bu çalışma M. Hanefi Palabiyik-Emrah Dindi-Korkut Dindi, *Tarih Felsefesi Açısından Kur'an Kıssaları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2020, s. 235-273'de yayımlanmış bölümün yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, hanefim@yahoo.com, orcid.org/0000-0001-7173-152X

*** Dr. Öğretim Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, kdindi@agri.edu.tr, Orcid.org/0000-0002-2808-0255

THE POSITION OF ADAM THE PROPHET IN TERMS OF CIVILIZATION HISTORY

ABSTRACT

Several Islamic studies scholars in traditional Islamic thought have put forward some theories to shed light upon the discussions over beginning of humanity as follows: 1. Adam the Prophet is the first human being, which means our first father. He is perfect in every aspect. He speaks, writes, knows languages and is civilized. 2. He is the first prophet as well. The tradition of prophecy began with him. 3. People descended from his relationship with our Mother Eve created from Adam's rib to be his partner. However, this descendance happened as a result of giving birth to twins each time and cross-marriage between first and third generation. 4. The history of humanity dates to B.C. 7000 in not only Islamic tradition but also Isra'iliyyat on which Islamic tradition based.

The theories aforementioned are facing some questions these days, which leads Islam and sharia to be despised based on these theories. In this respect, a new and alternative theory is needed to satisfy today's people: 1. Our father Adam/Âdem and Adam the Prophet are not the same people. 2. There are millions of years between them. 3. Although it is not certain when exactly first human was created, the creation of Adam the Prophet may date back to B.C. 7000. 4. Although there might be Âdem/Adam and Eve more than one (there are), Adam the Prophet is just one person. The number of people created as first men and women might be high, but Adam the Prophet is only one. 5. Therefore, the reproduction of humanity happened as a result of the intercourse of these Adams and Eves millions of years before the Adam the Prophet.

In our study, we aim to discuss and interpret the abovementioned claims and beliefs in terms of religion and history.

Keywords: Islam, Prophete Hz. Adam, Adam, civilization, humanity.

Giriş

Tabii bilimlerdeki gelişmeler, toplumların *ilk insan* anlayışlarında köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Kur'an muhtevasında geniş yer tutan insanın veya Âdem'in (a) yaratılışının, günümüzde ilmi gelişmeler ışığında bilimsel bir bakış açısıyla farklı yönlerden, farklı amaç ve metotlarla yeniden ele alınıp incelendiğini müşahade etmekteyiz. Bu duruma bağlı olarak İslami literatürde genellikle ilk insan ve ilk peygamber olduğu iddia edilen^[1] Âdem'in veya İslam kültüründe mevcut Âdem (a) tasavvurunun, hem İslam tarihi hem de uygarlık tarihi verileri çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi zorunluluk arz etmektedir.

Biz de bu araştırmamızda ilk insan (türü) yani ilk ata ile nübüvvet müessesesinin veya risalet geleneğinin bir parçası sayılan ve İslam tarihi kaynaklarında peygamberler silsilesinin başında adı anılan Âdem'in (a) aynı kişiler olup olmadıklarını tespit etmeye gayret edeceğiz. Bu konuya mesnet teşkil etmesi için ilk önce İslam tarihi genel kaynaklarının Âdem'in tarihine ilişkin kayıtlarını aktaracağız; daha sonra da uygarlık tarihi bakımından Âdem'in (a) ilk insan olup olmadığı konusunu irdelemeye ve mukayeseli olarak tetkik etmeye çalışacağız.

1. İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Hz. Âdem'in Tarihi ve Durumu

Âdem kelimesinin menşei/kökene, türevi ve anlamı hakkında farklı yorum ve tartışmalar bulunmaktadır. Ancak dilciler ve müfessirlerin ekseriyeti bu kelimenin Arapça asıllı olduğunu

[1] Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *DİA*, 1998, I,358-363; Mustafa Erdem, *Hz. Adem (İlk İnsan)*, TDV Yay., Ankara 2005; Bahattin Dartma, "Kur'an Bağlamında İlk İnsan ve Nübüvvet-Fitrat İlişkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), Sayı: 1, ss. 9-21.

ileri sürmüşlerdir.^[2] Buna göre söz konusu kelime, “esmerlik, beyazlık” anlamına gelen “üdma” kökünden veya “bir şeyin dış yüzü, deri, yeryüzü” manalarına gelen “edeme” veya “edîme (edîmü'l-ard)” sözcüğünden türetilmiştir.^[3] Rivayetlere göre Âdem, yerin üst yüzeyindeki topraktan yaratıldığı için yaratılmış olduğu öze/asla uygun olarak bu isimle anılmıştır.^[4]

Kur'an'da Âdem ismi, “Benî Âdem/Âdemoğulları” şeklinde terkipli kullanımını dışında^[5] özel isim çağrışımına sahip olarak tek başına 17 defa geçmektedir.^[6] Ancak yaratılışın tahkiye edildiği pasajlarda özel olarak Hz. Âdem'in yaratılışından söz edilmemekte, aksine yaratılış cins ismi olarak “insan veya beşer”^[7] kavramları üzerinden anlatılmaktadır.

Eski Ahitte ilk insanın hayatına dair anlatılara sadece Tekvin bölümünde ve çok sınırlı yer verilirken, Yeni Ahitte Pavlus'un bir iki özel atfının dışında hemen hemen hiç rastlanmamaktadır.^[8] Kâinat ve insanın yaratılış serüvenine geniş yer veren Kur'an, konuyu belli bir tarih ve zaman içine yerleştirerek bir başlangıç/yaratılış anından hiç bahsetmemektedir. Bu nedenle İslamî literatürde bu konuda farklı görüşlerin bulunduğunu, müfessir ve müverrihlerin farklı tarihlendirmeler yaptıklarını görmekteyiz. Tefsir ilminde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan İbn Abbas,

-
- [2] Âdem kelimesinin Sümer dilinde “babam” anlamına gelen “adamu”dan veya Asur-Bâbil dilinde, “yapılmış, meydana getirilmiş, ortaya konulmuş, çocuk, genç” gibi anlamlar taşıyan “adamu”dan yahut da Sâbiî dilinde “kul” anlamına gelen “adam”dan türetilmiş olma ihtimalinden söz edilmiştir. Bu kelimenin menşee ve iştikakı hakkında diğer görüşler için bkz. Bolay, I,358; Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010, s. 126-127. Ahd-i Atîk'te de adam/Adem (adamah=toprak, yeryüzü) kelimesi, 500'den fazla yerde “insan ve insan türü” anlamında, nâdiren de özel isim olarak ilk insan için kullanılmıştır. Bolay, I,358; Erdem, s. 15.
- [3] Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn I-VIII*, Tahk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Semarrâî, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut tsz., VIII,88; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an I-XX*, Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1985, I,279; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim el-Efirîkî, *Lisânu'l-Arab I-XV*, Dâru Sâdir, Beyrut tsz., XII,8; Bolay, I,358; Öztürk, s. 126-127; Gürbüz Deniz, “Kur'an'a Göre Hz. Adem (a.s.)'in Serüveni”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 2011, 22(2), ss. 89-105, s. 89-90.
- [4] Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen el-Ezdi, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman I-III*, Tahk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, II,349; Ferâhîdî, VIII,88; Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tefsiru't-Taberî-Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an I-XXIV*, Tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, yy. 2000, I,480-482; Kurtubî, I,279-280; Deniz, s. 89.
- [5] Kur'an'da yedi yerde geçen Benî Âdem terkinde beşi Mekke devrinin son yıllarında nazil olan A'râf sûresinde, diğerleri ise Yâsin ve İsrâ sûrelerinde yer almaktadır. A'râf, 7/26, 27, 31, 35 ve 172; Yâsîn, 36/60; İsrâ, 17/70; Mustafa İslamoğlu, *Nüzûl Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yay., İstanbul 2009, s. 136, 270, 389. Tek bir yerde de “İbney Adem/Adem'in iki oğlu” şeklinde geçmektedir. Mâide, 5/27.
- [6] Öztürk, s. 127. Çoğunlukla Mekki sûrelerde anlatılan Âdem kıssasında hem Allah'ın hem de şeytanın, bizzat Âdem'i muhatap alıp ona “Ey Âdem/yâ Âdem” şeklinde seslendikleri görülür. Tâhâ, 20/117, 120; A'râf, 7/19 vb.
- [7] Rahmân, 55/14; Sâd, 38/71; Secde, 32/7; Hicr, 15/26; Mü'minûn, 23/12 vb.
- [8] Cengiz Batuk, “Âdem ve Havva'nın Kitabı: Eski Ahit Apokrifasında Âdem ve Havva'nın Hayatı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/2, Cilt: V, Sayı: 10, ss. 51-96, s. 51.

dünyada yaşamın başlangıcından sonuna/o güne kadar yedi bin yıl (7000), ilk dönem siyer müelliflerinden Vehb b. Münebbih altı bin (6000), diğer bir kısım âlimler ise altı bin beşyüz (6500) yıl geçtiğini söylemektedir.^[9] Âdem (a) döneminden Hz. Muhammed devrine kadar gelip geçen peygamberleri ve melikleri tadat edip onlar arasındaki zaman zaman farkını belirten^[10] Makdisî de, *el-Bed' ve't-Tarih* adlı eserinde ebu'l-beşer Âdem'den Hz. Peygamber'e dek geçen zamanı toplamda yedi bin sekiz yüz (7800) yıl olarak kaydetmektedir.^[11]

İslam tarihi kaynakları peygamber asrındaki Yahudi, Hristiyan ve Mecüsilerin, Âdem'in yaratılış tarihi hakkındaki bilgilerini de naklediler. Bu kayıtlara göre Yahudiler, ellerindeki Tevrat'a dayanarak Âdem'in yaratılmasından hicrete (MS 622'ye) kadar geçen sürenin dört bin altı yüz kırk iki yıl (4642),^[12] Hristiyanlar, bu sürenin beş bin dokuz yüz doksan iki sene (5992); insanlık tarihini Keyûmers^[13] ile başlatan Mecüsiler ise üç bin yüz otuz dokuz (3139) sene olduğunu iddia etmişlerdir.^[14]

Hz. Âdem ile Hz. Muhammed arasında geçen zamanın yaklaşık altı bin sene olduğu yönündeki bugünkü bilimsel verilerle uyuşmayan bu görüşler, kanaatimizce *efsanevi ata* veya *kurucu ata* kültürle bağlantılı tarihlendirmeleri dile getirmektedir.

Nesep ilminde mit/efsanevi uzak ata olarak Âdem'i benimseyen ve ilk insanın tarihini Âdem'le başlatan Araplar, dini ve siyasi yönden ise büyük

[9] Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî-Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk IV*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987, I,18; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih I-VII*, (Şâmile 3.23), I,4. Taberî'ye göre, bu konuyla alakalı Resûlullah'tan gelen haberler, Âdem'in tarihini 6000 olarak tayin edenlerin görüşlerine daha uygun düşmektedir. Taberî, *Tarih*, I,18.

[10] Büyük olayları ve şahısları tarih başlangıcı olarak ele alan bazı ravi ve tarihçiler, peygamber Âdem ile Nuh 1242, Nuh ile İbrahim arasında 1240, İbrahim ile Musa arasında 900, Musa ile Davut arasında 500, Davut ile İsa arasında 1200, İsa ile Muhammed (s) arasında 620 yıl gibi takribi bir zaman farkının olduğunu belirtirler. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Maârif*, (Şâmile 3.23), s. 13; Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Tarih*, (Şâmile 3.23), s. 107. İbn Habîb'in el-Muhabber adlı eserinde yapılan tarihlendirmeye göre Âdem ile Nuh arasında 2200, Nuh ile İbrahim arasında 1143, İbrahim ile Musa arasında 570, Musa ile Davut arasında 590, Davut ile İsa arasında 1053, İsa ile Muhammed (s) arasında 600 yıl vardır. İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, Tahk. Ilse Lichtenstadter, Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Beyrut tsz., s. 1.

[11] Makdisî, s. 107.

[12] Yahudilerin de Âdem'in milattan önce 3761-3760'da yaratıldığını kabul ettikleri ifade edilmektedir. Bolay, I,359.

[13] Hint rivayetlerinde ilk insan örneğidir ve aynı zamanda İranlıların ilk atasıdır. Keyûmers, ilk insan ve İranlı ilk hükümdar, taht ve taç kullanan ilk kişi, eğitim ve öğretimi insanlar arasında yaygınlaştıran ilk eğitmen olarak bilinir. Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yay., İstanbul 2012, s. 26, 78-79, 119. Mecüsiler, Keyûmers'ten önce bir varlıktan söz etmezler ve onun "ebu'l-beşer" Adem olduğunu ileri sürerler. Taberî, *Tarih*, I,19; İbnü'l-Esîr, I,4. Keyûmers hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Tarih*, I,19; İbnü'l-Esîr, I,4.

[14] Taberî, *Tarih*, I,18-19; İbnü'l-Esîr, I,4.

ata (âbâ/cedd) olarak Hz. İbrahim^[15] ve oğlu İsmail'e sahip çıkarlar. Öyle ki İbrahim'in (a) Ur'dan Mekke'ye göçünü, orada hâkimiyetin sembolü olarak mabet (Kâbe) inşa etmesini tarih başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.^[16] Hem müşriklerin hem de Yahudi ve Hıristiyanların sosyo-etnik büyük ata ve dini önder olarak kabul ettikleri Hz. İbrahim hakkındaki tartışmalar, Mekkî ve Medenî pekçok ayete de yansımıştır.^[17] Nesev ve köklü bir millet olma yarışında Araplar ve İsrâilîoğulları/İbraniler büyük ata olarak İbrahim peygamberde buluşsalar da İslam öncesi Araplar, neseplerini daha geriye götürerek kendilerini Âdem'e (a) dayandırmışlar,^[18] Âdem'e irca edilen bu soy silsilesi içinde de İsrâilîoğulları peygamberlerini saymamışlardır.^[19]

İncil'de de Hz. İsa'nın soy şeceresi hem Hz. İbrahim'e hem de Hz. Âdem'e kadar çıkarılmakta,^[20] böylece Batı düşüncesinde Hıristiyanlık da siyaseten, "insanlığın birliği" idesinin taşıyıcısı^[21] olarak sunulmaktadır. Ancak imparatorluklar çağında insanlığın Âdem'le başlayan tek bir soya indirgenmesi

[15] Mekkeliler/Ahmesiler, Hz. İbrahim'i büyük ata olarak görmekte ve kendilerini "Benü İbrahim/İbrahimioğulları, İbrahim peygamberin çocukları" olarak isimlendirmektedir. İbn İshâk, Ebü Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Şâmile 3.23), s. 30; İbn Hişâm, Ebü Muhammed Abdülmelik el-Basrî el-Himyârî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye I-II*, (Şâmile 3.23), I,198; Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-Âsâr I-II*, Tahk. Ali Ömer, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire tsz., I,140; İbn Habîb, Ebü Ca'fer Muhammed, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, Tahk. Hurşid Ahmed Fâruk, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985, s. 127; Taberî, *Tefsîr*, IV,188; Süheylî, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullâh, *er-Ravdu'l-Unuf I-IV*, (Şâmile 3.23), I,348; İbnü'l-Esir, I,154; Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-Islam I-XX*, Dâru's-Sâkî, yy. 2001, XI,383.

[16] İbnü'l-Esir, I,4.

[17] En'âm, 6/161; Nahl, 16/123; Bakara, 2/135-136; Âli İmrân, 3/67, 95; İbn Hişâm, I,552; Ahmet Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2005, s. 335-337.

[18] İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ I-VIII*, Tahk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1968, I,20-21; İbn Seyyidinnâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer I-II*, Müessesetü İzzeddîn, Beyrut 1986, I,33-35; Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sîreti Hayri'l-İbâd I-XII*, Tahk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I,229-230; Halebî, Ali b. Burhaniddîn İbrahim, *es-Sîretü'l-Halebiyye fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn I-III*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1980, I,43-44; Said Havva, *Hadislerle Hz. Peygamber'in Hayati I-III*, Çev. Abdurrahim Ali Ural ve dğr., Hikmet Neşriyat, İstanbul 1989, I,147-149; Korkut Dindî, *Siyer-Kur'an İlişkisi Mekke Dönemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017, s. 138. Mekke'nin fethi sırasında Hz. Peygamber'in konuşmasında da Arapların kült atası Adem'e vurgu yapılmış, kabileler arası rekabetten kaynaklanan büyük kabile atalarıyla övünme, soy-soy yarışı kaldırılmıştır. İbn Sa'd, II,143; Ahmed b. Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned I-VI*, Tahk. Şuayb el-Arnaûd, Müessesetü Kurtuba, Kahire tsz., II,361, 523; Tirmizî, Menâkib 75; İbn Abdilber, Yusuf b. Abdullâh b. Muhammed en-Nemerî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, (Şâmile 3.23), s. 74, 909; Cevâd Ali, VII,291-299.

[19] Bunun aksine Yahudi geleneğinde de Hz. Âdem, peygamber sayılmamış, onların ata peygamberleri içerisinde zikredilmemiştir. Eldar Hasanov, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2014, ss. 676-695, s. 682-683; Dindî, s. 136.

[20] Matta, 1/1-17; Luka, 3/23-38.

[21] Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Notos Kitap Yay., İstanbul 2015, s. 36.

ve tarihlendirmelerin Âdem, Nuh, İbrahim üzerinden yapılması düşündürücüdür. Hıristiyanlıktaki insan soyunun birliği idesi; Roma'nın imperium (evrensel devlet/evrensel krallık) ve Stoa'nın "kozmpolitik" ve "humanite" anlayışlarından, insanlığı tek bir ulusa indirgeyerek bütün krallıkları tek bir Hıristiyan imparatorluğuna bağlama düşüncesinden kaynaklanmaktadır.^[22] Klasik kaynaklarımızın verdiği bilgiye göre Kur'an'da Mekkî surelerde belli bir olaya/ritüele^[23] ilişkin zikredilen "yâ benî Âdem/Ey Âdemoğulları"^[24] hitabının da, aynı şekilde o gün siyasi ve içtimai şartlar içinde bütün Araplara, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki asırlarda ise dini ve siyasi gayelerle bütün insanlığa teşmil edildiğini düşünmekteyiz. Bir diğer ifadeyle *Benî Âdem/Âdemoğulları* kavramının yer aldığı ayetlerin nüzül tarihi ve ortamından bağımsız olarak değerlendirilmesi, ayetin bütün insanlığa bir hitabe, evrensel bir çağrı olarak anlaşılmasına yol açmış, bu durum da kanaatimizce ayetlerin doğru anlaşılmasını engellemiştir. Bu tür okumaların doğuracağı anlama problemlerini aşabilmek için, Kur'an ve nüzul ortamı göz ardı edilmeden okunması gerektiğini hatırlatmak istiyoruz. Diğer yandan, Kur'an'da ve cahiliye Arap tarihinde sosyo-politik, dini, etnik bir topluluk olarak takdim edilen^[25] "*Benî İsrâil/İsrâiloğulları*",^[26] "*Kavmu Nûh*",^[27] "*Kavmu Hud/Âd*",^[28] "*Kavmu Semûd*",^[29] "*Ashabu Hicr*",^[30] "*Kavmu İbrahim*",^[31] "*Âlu İbrahim*",^[32] "*Kavmu Lût*",^[33] "*Âlu*

[22] Özlem, s. 36; Ömer Korkmaz, "Tarihsel Süreç İçerisinde Evrensellik Düşüncesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2002, ss. 154-197.

[23] Ayetlerin, cahiliye Araplarının hac günlerinde Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmeleri ve kendilerine helal ve haramlar ihdas etmeleri üzerine indirildiği rivayet edilmektedir. A'râf, 7/26-35; İbn İshâk, s. 33; İbn Hişâm, I,203; Ezrakî, I,143; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 180; Taberî, *Tefsîr*, XII,389-398; Süheylî, I,351; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XIV*, (Şâmile 3.23), II,373-374; Bedrettin Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 2010, I,392-395. Aynı bağlamda Adem kıssasının akabinde, Ademoğulları'na (cahiliye Araplarına) hitap edilirken Adem'in Arapların babası/atası olduğundan bahsedilmektedir. A'râf, 7/27.

[24] Kur'an'da yedi yerde geçen Benî Âdem terkinde beşi Mekke devrinin son yıllarında nazil olan A'râf sûresinde tertip sırasına göre peşpeşe gelen 26, 27, 31, 35 ve 172. ayetlerde; diğerleri ise İsrâ ve Yâsin sûrelerinde yer almaktadır. Kur'an'da tek bir yerde İsrâiloğulları kısımlarıyla mukayeseli olarak anlatılan Habil ve Kabil kıssasında da "İbney Âdem/Âdem'in iki oğlu" şeklinde geçmektedir. Mâide, 5/27.

[25] Mekkî ayetlerde Ademoğulları'na ve Medenî ayetlerde de İsrâiloğulları'na yöneltilen hitap tarzının mukayesesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Dindi, s. 135-163.

[26] Arap-İbrani kabile yapısını/örgütlenmesini yansıtan bu terkip, Kur'an'da kırk bir kez geçmektedir.

[27] Furkân, 25/37; Şuarâ, 26/105; Zariyât, 51/46; Kamer, 54/9

[28] Hûd, 11/50; Şuarâ, 26/65, 123; Fussilet, 41/15; Ahkâf, 46/21; Kamer, 54/18

[29] A'raf, 7/73; Hûd, 11/61; Şuarâ, 26/141; Neml, 27/45; Kamer, 54/23; Şems, 91/11

[30] Hicr, 15/80

[31] En'âm, 6/80; Enbiyâ, 21/52; Şuarâ, 26/70; Ankebû, 29/16; Saffât, 37/83; Zuhuruf, 43/26

[32] Nisâ, 4/54

[33] A'raf, 7/80; Hûd, 11/74; Şuarâ, 26/160; Kamer, 54/33; Ankebû, 29/28

Lût”,^[34] “*Ashabu'l-Eyke/Kavmu Şuayb/Medyen*”,^[35] “*Kavmu Fir'avn*”,^[36] “*Âlu Fir'avn*”,^[37] “*Kavmu Mûsâ*”,^[38] “*Âlu Musa ve Âlu Harun*”,^[39] “*Kavmu Sebe*”,^[40] “*Âlu Dâvûd*”,^[41] “*Kavmu İlyâs*”^[42] ve “*Kavmu Yûnûs*”,^[43] gibi doğrudan veya dolaylı olarak çok sayıda Sâmi/Arap kabile/soy ismi/tipi örgütlenme biçimleri de yer almaktadır. Bu bağlamda şunu da belirtelim ki, sebebin/hitabın hususiliği; hükmün/mesajın umumiliğine veya evrenselliğine engel değildir. Biz, peygamberlerin risaletlerinin ve bilhassa Hz. Peygamber’in risaletinin, Benî İsrâil ve Benî Âdem’e yapılan hitaplar üzerinden değerlendirilmesini ve ilk insan ve ilk peygamber olduğu telakki edilen Hz. Âdem’e nispetle “yâ benî Âdem/Ey Âdemoğulları” hitabı zemininde tartışılmasını uygun bulmamaktayız. Kanaatimizce Kur’an’ın ve Resûlullah’ın evrenselliği, bu tür hitaplarda değil, bizzat bütün insanlığı kuşatan mesajlarındadır.

2. Hz. Âdem ve Toprak

Eskiçağ metinlerinde/dünyasında insanın çamurdan şekillendirildiği bilgisi yaygındır.^[44] Kur’an’da da hem insanın hem de Âdem’in (a) maddi varlığının, kökeninin toprak/çamur olduğu ifade edilir.^[45] Dünyanın her yerinde tanrılar, insanı ve hayvanları yapmak için kil veya toprak kullanır. Yaratılıştan bu tarzda bahseden mitler, genellikle dünyayı yaratıcının bir ifadesi olarak görürler.^[46] Eski Mısır mitolojisinde de, Khufu’nun koruyucu tanrısı olan Khnum-Khuf (Keops), insanları kil ve samandan yaratan ve bir çömlekçi tablasında biçimlendiren tanrı olarak tasvir edilir.^[47]

[34] Hicr, 15/61; Neml, 27/56; Kamer, 54/34

[35] A’raf, 7/85; Hûd, 11/84; Hicr, 15/78; Şuarâ, 26/176; Ankebû, 29/36

[36] A’raf, 7/109, 125

[37] Bakara, 2/49; Enfâl, 8/54; Ğâfir, 40/45

[38] Mâide, 5/20; A’raf, 7/150, 159; Yûnûs, 10/84; İbrahim, 14/5; Tâhâ, 20/83, 85; Saffât, 37/115; Mü’min, 40/38

[39] Bakara, 2/248

[40] Neml, 27/24

[41] Sebe, 34/13

[42] Saffât, 37/124

[43] Yûnûs, 10/98

[44] Güngör Karağuz, *Âdem’in Çocukları*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2015, s. 27.

[45] Sâd, 38/71-85; Secde, 32/7; Sâffât, 37/11; Hicr, 15/26-33; Mü’minûn, 23/12; Âl-i İmrân, 3/59; Hüseyin Çelik, “Kur’an’a Göre Hz. Âdem’in Yaratılışı”, *İÜİF Dergisi*, 2011/2(2), ss. 49-70, s. 57.

[46] Barbara C. Sproul, *Yaratılış Mitleri*, Çev. Ali Bucak, Hil Yay., İstanbul 2018, s. 36; Mineke Schipper, *Âdem ile Havva Her Yerde*, Çev. Arlet İncidüzen, Ayrıntı Yay., İstanbul 2015, s. 57.

[47] Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yay., İstanbul 2002, s. 170; Mineke Schipper, s. 57.

İnsanın yaratılış hikâyesini anlatan ayetlerde Allah, ham malzemeyi veya toprağı kullanarak keramik yapan bir usta görünümündedir. Hz. Âdem'in gönderildiği Neolitik Çağ'da el işçiliğinin/sanatlarının büyük bir gelişme göstermesi, yoğun olarak biçim verilebilen kilden kap kakac yapımı, özel bir cins topraktan çanak çömlek imalatı Kur'an'daki yaratılış sahnesine yansımıştır. Bu yüzden Allah, insanı yaratmasını ve ona ruh üflemesini çanak çömlek sanatını icra eden bir ustaya teşbihle anlatmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da (MÖ 7 bin yıllarında) kil, değişik şekillerde mimaride ve kap kakac yapımında kullanılmış, çömlekçilik adını verdiğimiz uygulamanın başlamasına neden olmuştur. Kap kakac yapımında en yaygın yöntem "el ile açma"ydı. Burada çömlekçi, elle kili ezerek ve çekerek biçimlendirir ve daha sonra yüzeyi sıyırarak verdiği biçimi daha düzgün hale getirirdi.^[48] Bu nedenle de Kur'an'da Âdem'e (a) secde etmesi emredilen veya onun nübüvvetini/hilafetini tasdik etmesi istenen şeytana/iblise hitapla "... 'Ellerimle yarattığıma' boyun eğmekten seni alıkoyan nedir?"^[49] denilmiştir.

Kur'an'da Allah-şeytan veya Âdem-şeytan mücadelesinin anlatıldığı Âdem kıssasında^[50] Allah ile iblis/şeytan arasında geçen konuşmada da şeytan, Âdem'i toprağa/çamura (tîn/türâb), kendisini ateşe (nâr) nispet etmekte ve bunu bir üstünlük/hayırlılık/seçilmişlik olarak değerlendirmektedir.^[51] Kur'an'da biyolojik anlamda (meni, alak, nutfe vb.) insanın özünden bahseden açıklamalara rastlamak mümkünse de kanaatimize göre Hz. Âdem'in toprağa nispeti, biyolojik anlamda bütün insan türünün ve ırkının yaratılış kökenini belirtmek için değildir. Sosyolojik anlamda miskin toprağa nispeti (zâ metrebe)^[52] gibi bu diyaloglarda geçen tîn kavramı; aşağı olanı, herhangi bir özelliği/varlığı olmayanı, yani nübüvvet geleneğine sahip bulunmayan Arapları temsilen zikredilmektedir.^[53] Buna karşılık nâr/ateş ise ateşperestleri sembolize etmektedir. Esasında "nârı semûm"dan yaratılan "cânn/cin/şeytan"^[54] ile kastedilen, ateşi kutsayan ve Arap yarımadasını sürekli tehdit ve kimi zaman istila eden Farslılardır. Nitekim "Veled-i cânn" ve "veled-i Âdem" ayrımının yapıldığı İbn Habîb'in *el-Muhabber*'inde de yeryüzünün

[48] Recep Yıldırım, *Uygurluk Tarihinin Giriş*, 2. baskı, Asil Yay., Ankara 2004, s. 25-28.

[49] Sâd, 38/75.

[50] Kıssanın varyantları hakkında bkz. Tâhâ, 20/115-123; Sâd, 38/71-85; A'râf, 7/11-25; Hicr, 15/28-44; Bakara, 2/30-39.

[51] Sâd, 38/76; A'râf, 7/12.

[52] Beled, 90/16; Taberî, *Tefsir*, XXIV,443-446; Zemahşerî, *Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer, el-Keşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûmi'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil I-IV*, Tahk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz., IV,760.

[53] Ayrıntılı bilgi için bkz. Dindi, s. 136-138.

[54] Rahmân, 55/15; Hicr, 15/27.

ilk hükümdarının cânn'ın oğlu Keyûmers olduğu ifade edilmektedir.^[55] Fars asıllı şüûbiyye şairlerinden Beşşâr b. Bürd de, Arapları hicveden bir şiirinde “İblis/şeytan, sizin babanız Âdem'den daha faziletlidir/hayırlıdır; iblis ateşten, Âdem ise topraktır, toprak asla ateşin üstünlüğüne erişemez; ateşe galip gelemez.” diyerek Âdem'e secde etmeyen şeytani methetmiştir.^[56]

3. Hz. Âdem'in Soyunun Türemesi

İslamî literatürde yeryüzünde ilk insanın kim olduğu, yaşamın nasıl başladığı kadar soyun/neslin nasıl çoğalıp geliştiği, evlilik kurumunun nasıl ortaya çıktığı da önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Özellikle insan neslinin *ensest* diye nitelendirilebilecek bir yöntemle, çapraz evlilik yoluyla türeyip türemediği kadim bir tartışma konusudur. Yorum farklılıkları umumiyetle, yaratılan ilk insanların Âdem ile Havva olup olmadıkları, Havva'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılıp yaratılmadığı, insan neslinin yeryüzünde devam etmesi ve çoğalmasını Âdem ile Havva'dan dünyaya gelen çocuklar^[57] arasındaki çapraz evliliğin sağlayıp sağlamadığı konularında kendisini göstermektedir. Bu problemler, milyonlarca yıl öncesinde yaşam süren insansılardan çok vahye mülâki ve muhatap olan Hz. Âdem'in, ilk insan olarak kabul edilmesiyle alakalıdır. Yoksa Hz. Âdem ilk insan olarak görülmediği takdirde sorun da halledilmiş olacaktır. Şayet ilk yaratılmış insan tek değil de birden çok ise bu durumda Hz. Âdem'in çocuklarının birbirleriyle evlenme kurgusunun bir anlamı da kalmayacaktır.^[58]

İnsan neslinin yeryüzünde nasıl çoğaldığına dair anlatılarda Yahudi kültürünün izlerini görmek mümkündür. İbrani ve İslami literatüre göre ilk evli çift, ilk insanlar olarak kabul edilen Âdem ile Havva'dır. İnsan nesli, ilk evli çift olan Âdem ile Havva'nın çocuklarının birbirleriyle çaprazlama bir şekilde evlenmeleriyle devam edip çoğalmıştır. Her iki literatürde de Havva'nın her

[55] İbn Habîb, *Muhabber*, s. 392.

[56] *Dîvânü Beşşâr b. Bürd*, Tahk. M. Tahir b. Âşûr, el-Cezâiru Asimetü's-Sekâfeti'l-Arab, Cezâir 2007, I, 24-39; Cemal Muhtar, “Beşşâr b. Bürd”, *DİA*, VI, 8-9; Dindi, s. 137.

[57] Kurân'ın Hz. Âdem'in çocukları hakkındaki anlatıları, türeyiş kadar başka açılardan da yorumlanmaktadır ve yorumlanması mümkündür. Ancak bu konuya, çalışmamızın hedefi dışında olduğu için girilmemiştir. Örnek olarak bkz. Mustafa Öztürk, “Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Hâbil-Kâbil Kıssası”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt: IV, sayı: 1, s. 147-164; İbrahim Yıldız, “Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2020, cilt: XXIV, sayı: 1, s. 73-95.

[58] Deniz, s. 93; Mehmet Aça, “Köken Mitleri Evlilik Kurumunun Ortaya Çıkışını Nasıl Açıklıyordu?”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2018, Cilt: 11, Sayı: 21, ss. 1-14, s. 3; Ayrıca bkz. Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi I-IV, I-Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, Dergah Yay., İstanbul 2004-2005, s. 1, 77-90, 94-98.

seferinde birisi erkek diğer kız olmak üzere ikiz çocuklar dünyaya getirdiği, bir erkek kardeşle birlikte dünyaya gelen kızın diğer ikiz çocuklardan erkek olanla evlendirildiği bilgisi yer almaktadır.^[59]

Ancak bu rivayetlerin aksine insanın yaratıldığı tek bir nefis (*nefs-i vahide*) ifadesinden hareketle^[60] Âdem'in diğer bazı insanlarla birlikte yaratıldığını, yaratılan diğer insanlar arasından *halife* ya da *peygamber* olarak seçildiğini ve buna bağlı olarak da Âdem ile Havva'nın çocuklarının kendi aralarında çaprazlama bir şekilde evlenmediklerini, insan neslinin “ensest” ilişkiyle çoğalmadığını ileri sürenler de bulunmaktadır.^[61]

Müfessirlerin ekseriyeti, Kitab-ı Mukaddes'teki, Havva'nın Âdem'in kurgu kemiğinden yaratıldığı yolundaki ifadeleri^[62] esas olarak yukarıda zikredilen ayetlerde geçen *nefs* kelimesini Hz. Âdem, *zevc* kelimesini de Hz. Havva olarak açıklamışlardır.^[63] Yani önce Âdem sonra da ondan eşi Havva yaratılmıştır. Bu anlamda ilk ensest ilişkinin çocuklarından önce Hz. Âdem ve eşi Havva arasında gerçekleştiği söylenebilir. Ancak aynı ayetler, insanların tek bir nefisten, erkek ve kadının bir tek biyolojik varlıktan yaratıldığına delil olarak da gösterilmektedir. Buna göre yeryüzünde Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın dışında, onların yaratılmış olduğu aynı öze/tabiiata sahip başka insanlar da yaratılmıştır.^[64] Dolayısıyla toplumsal yaşamın olduğu bir dönemde ensest ilişkiden bahsetmek ve ensestin bütün toplumlarda tabu olduğunu^[65] görmezden gelerek meseleyi şeriat değişikliğiyle izah etmek pek mümkün görünmemektedir.

[59] İbn Kuteybe, s. 3-4; Taberî, *Tarih*, I,88-91; İbn Kesîr, I,102-106; Aça, s. 2-5; Mineke Schipper, s. 242-244; Karauğuz, s. 66-73. Kitab-ı Mukaddes'te ve Kur'an'da kardeş evliliği ve bu yolla insan neslinin türediği meselesine hiç temas edilmemektedir. Karauğuz, s. 69-70.

[60] A'râf, 7/189; En'âm, 6/98; Zümer, 39/6; Nisâ, 4/1.

[61] Deniz, s. 93; Züleyha Birinci, “Nefs-i vâhîde” İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, Cilt-Sayı 47, ss. 151-164.

[62] Tekvin/Yaratılış bölümünde bir yerde ilk kadından ilk erkeğe bağımlı ve Âdem'in bir türevi olarak bahsedilirken başka bir yerde kadın ve erkeğin ayrı ayrı yaratıldıklarından söz edilir. Yaratılış, 1: 27, 2:21-22, 5:2.

[63] Mukâtil b. Süleyman, I,213, 428; Taberî, *Tefsir*, VII,513-516, XIII,303-314; Kurtubî, V,1-2, VII,337-339; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir I-IX*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984, II,1-2; Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yay., Ankara 2003, s. 37.

[64] Kurtubî, VII,339; İbnü'l-Cevzî, II,1; Reşit Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr I-XII*, el-Hey'etü'l-Mısıriyye-tü'l-Âmme li'l-Kitâb, Mısır 1990, I,232, IV,264-272; İsmail Yakıt, “Kur'an'da Hz. Âdem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, Sayı: 6, ss. 1-18, s. 4; Özsoy-Güler, s. 37; Deniz, s. 94.

[65] Karauğuz, s. 71. Genellikle din ve kültürlerde ensest tabu olsa da Eski Mısır, İran vb. toplumlarda kraliyetin/hanedanın saflığını koruma adına bu tür ilişkiler nadir de olsa yaşanmıştır. Gündüz, s. 197; Ahmet Seyrek, *Mısır*, Maviçatı Yay., İstanbul 2017, s. 40-42.

4. Hz. Âdem'in Uygarlık Tarihi İçindeki Yeri

Çok sayıdaki modern araştırmacının iddialarına bağlı olarak sunulan veri ve belgeler, yeryüzünde ilk *hominidlerin* (3 milyon yıl önce) yapıları, beyin kapasiteleri ve boyları, yaşam süreçleri, kullandıkları araç-gereçleri, gelişmişlik düzeyleri, bölgeleri vb. hakkında birtakım bilgiler^[66] içermektedir. Bu bilim adamları, insanlığın en eski dönemlerinden günümüze kadar geçen süreci, kendi alanlarına göre dönemlere ayırarak incelemektedir. İnsan olarak tanımlanabileceğini iddia ettikleri canlıdan, yazının ortaya çıkıp yaygın olarak kullanıldığı döneme kadar geçen süre *tarihöncesi* ya da *yazıöncesi* dönem olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemi de başlıca *Paleolitik* (1,5 milyon ile 15000), *Mezolitik* (15 bin ile 10 bin) ve *Neolitik* (10 bin ile 5 bin) olmak üzere üç çağa ayırmaktadırlar.^[67] İddia edilen bilgiler kesinlik ifade etmemekle beraber, antropolojik bulgulara ve bilimsel araştırmalara göre *holosen devri* (MÖ 12.000-11.000) koşulları başladığında yeryüzünde gelişmiş kültürün hem nedeni hem de sonucu olarak dili/lisanı ve içinde ateşin de bulunduğu çeşitli araçları kullanan insan türü mevcuttu. Onlara göre, Orta Pleistosen'in başında *homo erectus*; Son Buzul Çağı'nın erken evresinde ise *homo*

[66] Bu bilgilerin tarihlendirilmesi, jeolojik ve arkeolojik yaş tayini metodlarına ve buna bağlı olarak yapılan hesaplamalara dayanmaktadır. Bu bilgiler tartışmalı olmakla beraber çok sayıda metodlara bağlı olarak yapılmaktadır. Canlıların yaşı ile ilgili verilen değerler, mutlak değil, izafi veya nisbi değerler olduğu gözardı edilmemelidir. Ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bkz. Mustafa Özbakan, "Radyokarbon Yöntemiyle Tarihlendirme Nasıl Yapılır?", *Bilim ve Teknik*, 1994, cilt 27, sayı 318, s. 64 vd.; Mustafa Özbakan, "Radyokarbon Tarihleme Yöntemi", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 14C Veri Tabanı*, Ege Yayınları, İstanbul 2004; Türkiye Atom Enerjisi Kurumu'nun yayımladığı çok sayıdaki raporlar ve kitaplar. Örneğin: Abdullah Zararsız, vdd., *Nükleer ve Analitik Teknikler Kullanılarak Arkeolojik, Jeolojik ve Organik Kökenli Numunelerin Tarihlendirilmesi*, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu Yay., Ankara 2013; Abdullah Zararsız, vdd., *Kültürel Mirasın Nükleer Tekniklerle Tanımlanması ve Korunması*, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu Yay., Ankara 2013; Ali Polat, "Yerküre Üzerindeki Yaşamın Kökenine ve Evrimine Jeolojik Bir Bakış Açısı", *Mavi Gezegen*, yıl: 2016, sayı: 21, ss. 3-15; Ö. F. Çelik, "Radyometrik Tarihlendirme Yöntemleri: 40K/40Ar, 40Ar/39Ar, 14C, U/Th ve Fizyon İz", yay. haz. N. Kazancı ve A. Gürbüz, *Kuvaterner Bilimi* içinde, Ankara Üniversitesi Yayınları no: 350, 2012, ss. 471-692; Ç. Çiner, vdd., *Kozmojenik (36Cl) Yaş tayini Yönteminin Türkiye Kuvaterner Buzul Çökellerine Uygulanması ve Ön veriler*", *Kuvaterner Çalıştayı IV Bildiriler Kitabı*, 2003, ss. 48-54; M. Sakıncı, vdd., "Jeolojide Yaş Kavramı ve Kuvaterner'de Tarihlendirme", *Kuvaterner Çalıştayı III Bildiriler Kitabı 21-22 Mayıs 2001* içinde, ss. 13-23; M. A. Sarıkaya, "Kozmojenik Yaşlandırma Yöntemleri: Teori ve Uygulama Alanları", yay. haz. N. Kazancı ve A. Gürbüz, *Kuvaterner Bilimi* içinde, Ankara Üniversitesi Yayınları no: 350, 2012, ss. 523-546; Michel Delaloye-Özkan Pişkin, *Kayaçların Radyometrik Yaş Tayininin Ana Yöntemleri*, Dokuz Eylül Üniv. Müh. Fak. Yayınları no: 299, İzmir 2002; E. Şahiner, "Geçmişten Günümüze Lüminesans Tarihlendirme: Tarihsel Bir Bakış", XI. Ulusal Nükleer Bilimler ve Teknolojileri Kongresi, 12-14 Ekim 2016, Kuşadası. Bu metodların eleştirisi için bkz. Adem Tatlı, *Evrime ve Yaratılış*, Nesil Yayınları, İstanbul 2008. Ayrıca fizik, jeoloji, arkeoloji, antropoloji, tarih ve coğrafya bilim dallarında çok sayıda yapılmış tarihlendirme örneklerini içeren tez, YÖK'ün tez tarama sayfasından elde edilebilir.

[67] Bu evreler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Yıldırım, s. 14-33; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 3. baskı, Ekin Yay., Bursa 2012, s. 11-14; Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2006, s. 74-88, 157-322.

sapiens (akıllı/bilen insan, yaklaşık 220.000-180.000)^[68] ilk kez görünmekteydi. Buzularası dönem boyunca insan, en uygun biçimde *erectus* olarak tanımlanabilecek özellikleri (beyin sığası) ile çağdaş tipte insana doğru gelişme göstermiş, yani en küçük beyin *homo sapiens*'in beyin sığası, *homo erectus* türü içinde en büyük beyin sığasına sahip üyeninkine eşit duruma gelmiştir.^[69] İnsanın Afrika'dan dünyaya yayılması, avcılık ve toplayıcılık dönemi, 1.5 milyon yıl öncesine kadar götürülse de^[70] insan evriminin^[71] son aşamasını, çağdaş insan yani *homo sapiens sapiens* evresi oluşturmaktadır. Genelde kabul edilen görüşe göre tam anlamıyla çağdaş tipte insan olan *homo sapiens sapiens* türünün ortaya çıkışı ise en az kırk bin (40.000) yıl öncesine rastlamaktadır.^[72]

Kanaatimize göre peygamber Hz. Âdem'in nübüvvetle görevlendirilişi; insanların bir milyon yılı aşkın avcı-toplayıcı ve göçebe yaşamından sonra tarım yapmaya, hayvanları evcilleştirmeye ve sabit/yerleşik köyler kurmaya başladığı, ateşin etkin kullanıldığı, nüfus ve yerleşim yerlerinin sayısının arttığı, yöresel farklılaşmaların tezahür ettiği, tanrı fikrinin ve kutsal mekân algısının görüldüğü, toplumun yaşam biçiminde köklü değişikliklerin gerçekleştiği, günümüz medeniyetinin temellerinin atıldığı Neolitik Çağ'a (İlk Üretimciğe Geçiş Dönemi, MÖ 10-5 bin)^[73] tekabül etmektedir.

Hz. Âdem'in adının nübüvvetle görevlendirilen diğer peygamberlerle beraber anılması, insanlar arasından (nebi olarak) seçilmesi (istafâ, ictebâ),^[74] başka bir deyişle halife tayin edilmesi^[75] ve bilhassa İslam tarihçilerinin, *Âdem'in tarihini* beş bin ile yedi bin arasında göstermeleri, arkeolojik kazılarda (Göbeklitepe^[76], Kültepe gibi) MÖ 8-10 bin yıllarından çok öncesine ait

[68] R. Yıldırım, s. 10-13.

[69] Charles Keith Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1999, s. 94-95.

[70] R. Yıldırım, s. 15; Karauğuz, s. 47-54.

[71] İslam düşünce tarihinde, evrimci teoriler hakkında bkz. Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Otto Yay., Ankara 2018

[72] Maisels, s. 95; R. Yıldırım, s. 13; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2007, s. 24.

[73] R. Yıldırım, s. 22-24; Karauğuz, s. 57-61; McNeill, s. 25-36; Şenel, s. 245-308.

[74] Â-i İmrân, 3/33-34; Yakıt, s. 5-6.

[75] Bakara, 2/30. Kur'an'da hem (İsrâiloğulları'nı temsilen) Hz. Davud'un hem de (Arapları temsilen) Hz. Âdem'in yeryüzünde Allah'ın halifesi/vekili, (halifetullah) olduğuna veya yeryüzüne varis kıldıklarına/istihlâf edildiklerine/halife atandıklarına vurgu yapılmaktadır. Sâd, 38/26; Bakara, 2/30; Nûr, 24/55; Zemaşherî, I,152, III,255; IV,90; Kurtubî, I,264, XII,297-299.

[76] Son yıllarda dikkat çeken en önemli eser olarak Göbekli Tepe'nin, kazı çalışmalarının ilerlemesiyle beraberinde başka tezleri de getirmesi muhtemeldir. Ancak konumuzdan uzaklaşmak için bu hususlara temas etmeyi uygun görmüyoruz. Örnek olarak bkz. Ali Osman Kurt, "Anadolu'da İl Tapınak: Göbeklitepe", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, cilt: XXI, sayı: 2, s. 1107-1138; Hasan Özalp, "İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler?", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2016/1, sayı: 30, s. 59-74.

insan yapısı eserlerin kalıntılarının tespit edilmesi, onun ilk insan değil, ilk peygamber olma ihtimalini^[77] güçlendirmektedir. Zaten Kur'an'da ve diğer Kutsal Kitaplarda anlatılan tarih, peygamberler tarihidir. Âdem'in ilk insan ve aynı zamanda ilk peygamber olması, nübüvvet müessesesiyle de örtüşmemektedir. Zira Kur'an'da risalet görevinin insanlardan birine tevdi edilmesi gerekli şartlara bağlanmış;^[78] her peygamber, kendi kavminin dili üzere müjdeci ve uyarıcı olarak vazifelendirilmiş,^[79] her topluma/kavme küfür veya şirk içerisinde bulunmaları dolayısıyla bir elçi gönderilmiştir.^[80]

5. Peygamberler ve Tarihleri^[81]

İnsanlar her dönemde tarihlendirme^[82] yapmışlardır. Bu tarihlendirmeler çeşitli olmakla beraber, kendileri için önemli olan veya tarihbaşı yapmaya değer kıymette gördükleri olayları içermektedir. İslâm dünyasında tarihler, genellikle hicrî takvimle verilmiş olmakla birlikte başlangıçtan itibaren başka takvimlerin de kullanıldığı bilinmektedir. Bu takvimler de bize belli bir dönemden itibaren insanlığın zaman/tarih bilincine sahip olduklarını^[83] göstermektedir.

1. **Hilkat Takvimi:** Bu takvim milattan önce Hz. Âdem'in yaratılışı yani 5506 yılı ile başlar. Bazıları Hz. Âdem'in Hz. İsa'dan 5516, 5199, 5499, 5287, 5476, 4123 yıl önce yaratıldığını söylerler. Hz. Âdem, Hicret'ten 6108 yıl önce yaratılmıştır.
2. **Tufan Takvimi:** Âdem'in yaratılışından 2242 yıl sonra Nuh Tufanı meydana gelmiş olup MÖ 3265 yılına tesadüf eder.
3. **Buhtunnasr Takvimi:** Babil hükümdarı Nabikadanassor'un tahta çıkış yılı olan MÖ 747 yılı ile başlar.
4. **İskender Takvimi/Kıbt Takvimi:** MÖ 324 yılı ile başlar.

[77] Bazı rivayetlerde ilk nebinin Hz. Âdem (Ahmed b. Hanbel, V,178), bazılarında ise (kalemle ilk defa yazı yazan, hesap ve ilm-i nücum konusunda bilgi sahibi olan ilk peygamber) İdris veya Nuh olduğu söylenmektedir. İbn Habîb, *Muhabber*, s. 3; Taberî, *Tarih*, I,106; İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh, *Tarihu Medîneti Dimeşk I-LXX*, Tahk. Muhibbuddîn Ebi Saïd Ömer b. Çarâme, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, III,65; İbnü'l-Esir, I,19; Reşid Rızâ, VII,502-505; Yusuf Şevki Yavuz, "Peygamber" *DİA*, XXXIV,257-259.

[78] Yavuz, XXXIV,257-262; Musa Bilgiz, "Kur'an'da Nübüvvet (Peygamberlik)", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 49 Sayı: 1, ss. 23-46.

[79] İbrâhîm, 14/4.

[80] Yûnus, 10/47; Nahl, 16/36.

[81] Aşağıda zikredilen peygamberlerin tamamı, Irak ile Mısır arasındaki coğrafyada (Ortadoğu) yaşamışlardır. Verilen tarihler sadece Kutsal Kitapların rivayet, tefsir ve çıkarımları ile efsanelere dayanmaktadır. Kesinlik ifade etmemektedirler.

[82] Buradaki tarihlendirmenin, yukarıda verilen jeolojik ve arkeolojik yaş tayini için yapılan tarihmeden farklı olduğu izahtan varestedir.

[83] Bıçak, s. I,103-118

5. **Selevkiler Takvimi/Yunan Takvimi:** MÖ 311 yılı ile başlar.
6. **Yezdgerd Takvimi:** Sâsânilerin son hükümdarı III. Yezdgerd'in tahta çıkış tarihi olan 632 milâdi yıl ile başlar.
7. **Celâli Takvimi:** Yezdgerd Takviminin 471/1079 yılında Sultan Melikşah tarafından ıslah ettirilmiş şeklidir. Bugün İranlıların kullandığı hicrî-şemsî takvim, Celâli Takvimi'nin^[84] Hicret'i başlangıç almış biçimidir. En doğru takvimlerden biri olup yıl, 21 Mart nevruz ile başlar.
8. **On iki hayvanlı takvim:** Türkler ve Çinliler tarafından kullanılan bu takvime göre, her bir yıla 12 hayvandan birinin adı verilir.
9. **Milâdi Takvim:** Hz. İsa'nın doğumu ile başlar.
10. **Mâli Takvim:** Tarım vergilerinin toplanabilmesi için, İslâm tarihi boyunca ay takvimi yanında 'mâli takvim' denen güneş takvimi de kullanılmıştır. Ay takvimine uydurulmak için 33 yılda bir, bir yıl atlanarak hicrî yıla uydurulmuştur. Buna "siviş yılı" denir. Osmanlılar döneminde kabul edilen Rûmî Takvim bunun en güzel örneğidir. Mâlî yıl 14 Mart ile başlar.
11. **Rûmî (Anadolu'ya âit) Takvim:** II. Mahmud devrinde hicrî 1256 yılından itibaren hicrî yılın güneş yılına uydurulmasıyla meydana gelmiştir. Yılbaşı 14 Mart günü başlar. 1925 yılında Türkiye'de milâdi takvimin kabulüne kadar rûmî yıl ile hicrî yıl arasında iki yıldan fazla bir fark meydana gelmiştir. 1925 yılına rastlayan 1341 mâli yılı, hicrî 1343-1344 yıllarına rastlar. Türkiye'de milâdi takvim resmen 1925 yılında kabul edilmiştir.^[85]
12. **Hicri Takvim:** Hz. Ömer zamanında, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret tarihinin, tarih başı yapılmasıyla meydana gelmiştir. Miladi olarak 622 yılına tekabül eder.

Bu kullanımların diğer en önemli delili, klasik tarihçilerin de çeşitli takvim ve tarihlendirmeler hakkında bilgiler sunmalarındır. Meşhur Osmanlı tarihçisi Şükrullah Efendi (ö. 1489), insanlığın tarihi konusunda dört millete ait rivayet olduğunu belirtir: Bunlar Mecusilerin (Acemlerin), İsrailoğullarının (Yahudilerin), Hristiyanların ve Müslümanların kabul ettikleri tarihlerdir. *Mecusilere* göre, Âdem'den Muhammed'in ortaya çıkışına kadar 6172 yıldır. *İsrailoğullarına* göre, Âdem'den Muhammed'in doğumuna kadar 4340 yıldır. *Hristiyanlara* göre, Âdem'den Muhammed'in doğumuna kadar 5972 yıldır.

[84] Veya "başlangıcı, III. Yezdicerd'in tahta çıkış yılının yılbaşı olan 16 Haziran 632 (yaz gün dönümü günü) idi." Bkz. A. Necati Akgür, "Celâli Takvimi", *DLA*, 1993, VII, 257-258

[85] Bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yay., İstanbul 1998, s. 14-15

Şükrullah, en doğru rivayetin Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib'in rivayeti olduğunu söyleyerek Âdem'den Muhammed'e kadar 6075 yıl geçtiğini söyler.

Şükrullah Efendi doğru kabul ettiği bu tarihleri de, ayrıntılı olarak şöyle açar: Hz. Âdem'in doğumundan Hz. Muhammed'in vefatına kadar geçen süre 6279^[86] yıl, Hz. Âdem'in doğumundan Hz. Muhammed'in hicreti arasındaki süre ise 5990 yıldır.^[87] Âdem'den Nuh'a kadar 2250 yıl, Nuh tufanından İbrahim'e kadar 1809 yıl, İbrahim'den Musa'ya kadar 565 yıl, Musa'dan Süleyman'ın Mescidü'l-Mukaddes'i yaptığı zamana kadar 536 yıl, Süleyman'dan İskender b. Feylekos zamanına kadar 717 yıl, İskender'den İsa'nın doğumuna kadar 494 yıl, İsa zamanından Muhammed Mustafa'nın zamanına kadar 361 yıldır.^[88] Benzer bir tarihlenenin, Gelibolulu Mustafa Âli'de (ö. 1600) de olduğunu söylemek mümkündür.^[89]

Klasik âlimler, İslam tarihi veya peygamberler tarihi kitaplarında, peygamberler hakkında verdikleri bilgileri, genel olarak İsrailiyata dayandırmaktadırlar. Oradaki bilgileri doğru kabul ederek naklettikleri için, kullandıkları tarihlerin de bu doğrultuda olduğunu görmekteyiz.

[86] Bu tarihlerin isabet ve tutarlılığının problemlili olup olmadığı, konumuz açısından önem arz etmemektedir.

[87] Şükrullah Efendi, *Behcetü't-Tevârih Tarihînin Aydınlığında*, İnceleme-Çeviri: Hasan Almaz, Mostar Yay., 2. baskı, İstanbul 2011, s. 133.

[88] Şükrullah s. 61-62, 117-118; Hasan Almaz, "Giriş-Osmanlı Dönemi Tarih Yazıcılığı ve İlk Tarih Eserleri", *Şükrullah Efendi, Behcetü't-Tevârih Tarihînin Aydınlığında*, İnceleme-Çeviri: Hasal Almaz, Mostar Yay., 2. baskı, İstanbul 2011, s. 45-46.

[89] Gelibolulu Mustafa Ali, *Zübdetü't-Tevarih* kısmı, M. Fatih Duman, *Gelibolulu Mustafa Ali'nin Zübdetü't-Tevarih Adlı Eserinin 1-111. Varaklar Arası Edisyon Kritiği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006, s. 104, 117, 201.

PEYGAMBER ^[90]	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI
1 Hz. Âdem (a)	Cennetten çıkış/ 5584	930	903/4654	Yaklaşık 1000 yıl yaşadı. (Köksal s. 61)	Cebraîl Âdem'e yazı yazmayı öğretti, Âdem de kendisine inen 21 sayfayı ilk önce kendi el yazısıyla yazdı. (Köksal s. 55) 10 sayfa indi. (Mehmet Şem'i, s. 19) Kendisine inen 10 veya 20 sayfayı, kendisi de çocukları da yazdı. (Duman, s. 19, Gelibolulu, s. 83) Cebraîl, Âdem'e huruf-i hecâ'yı ve yazı yazmayı öğretti, o da çocuklarına öğretti. (Duman, s. 19, Gelibolulu, s. 82-83) Kâbe 100 yıl sonra yapıldı. (Mehmet Şem'i, s. 20)
2 Hz. Şit (a)	230/5354	912	1142/4442	Yaklaşık 950 sene yaşadı. Âdem'in (a) oğludur. 912 yaşında vefat etti. Hz. Âdem vefat ettiğinde İdris 20 yaşın- daydı. (Köksal s. 69)	29 sahife indi. Böylece 50 sayfadan mükellef oldu. (Köksal s. 68) 50 sahife indirildi. (Mehmet Şem'i, s. 20; Şükrullah, s. 127; Duman, s. 19-20, Gelibolulu, s. 88) Âdem'in nesli Şit ile devam etti, diğerlerinin nesilleri yaşamadı. (Köksal s. 69-70) Kabil Yemen taraflarına yerleşti ve putperestlik Kabil ile başladı. (Köksal s. 73) Kâbe'yi taş ve balçıkla yaptılar. İlk şehir yapanlar da Şit'in çocuklarıdır. (Mehmet Şem'i, s. 20; Şükrullah, s. 127) İlk padişahlık onunla başlamıştır. (Duman, s. 19, Gelibolulu, s. 88)
3 Hz. İdris (a)	1122/4462	345	1467/4117	105-120 yıl peygambertik yaptı. Âdem'in (a) 6. göbekten torunu olup 300 yıldan çok yaşamıştır. Göge yükseldiğin- de 165 yaşındaydı. (Köksal s. 81)	Âdem'den sonra ilk yazıyı İdris yazdı. Yıldızlara ait bilgileri ve hesap ilmini biliyordu. İlk kez iğneyle dikmiş diken ve ilk kez elbise dikip giyen de odur. Daha önce hayvan derilerini giymiyorlardı. (Köksal s. 79-80; Duman, s. 20, Gelibolulu, s. 90). İdris'e de 30 sahife indirildi. (Köksal s. 80; Şükrullah, s. 127; Duman, s. 20, Gelibolulu, s. 89) Kalemle yazı keşfi, bazı bitkilerden elbise yapıp giymek bu dönemin buluşudur. Urfâ gibi 100 veya 188 şehir yaptırmıştır. (Mehmet Şem'i, s. 21; Şükrullah, s. 127)

[90] Tablounun ilk sütunlarındaki rakamlar şu eserden alınmıştır, tarafımızdan da miladiye dönüştürülmüştür: Mehmet Şem'i Efendi (ö. 1881), *Kronolojik Kâinat Tarihi-Tarihînin Meyveleri Esmâ'ü'l-Tevârih*, Yay. S. Faruk Gönçüoğlu-Selahaddin Alpay, Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul 2004, s. 19-36. Ayrıca bkz. M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi I-II*, 8. baskı, TDV Yay., Ankara 2004.

PEYGAMBER ^[90]	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI	
Hz. Âdem (a) ile Hz. Nuh (a) arası 1000 veya 2000 yıl ve Hz. Âdem (a) ile Hz. Nuh Tufanı arası 2200 veya 3500 yıldır. ^[91] Hz. Nuh'un vefatı ile Hz. İbrahim'in (a) doğumu arasında 642 yıl vardır. Hz. Nuh'un (a) tufanıyla Hz. İbrahim'in doğumu arasında 1000 veya 1263 yıl vardır. ^[92]						
4	Hz. Nuh (a)	1642/3942	2592/2992	950	950 yıl peygamberlik yaptı. (Köksal s. 92) 1000 veya 1450 yıl yaşadı. Ebu'l-Beşer idi, yani Âdem'den sonra. Herkes 2240 yılındaki tufanda helak oldu. Nuh, Tufandan sonra 350 yıl yaşadı. (Köksal s. 105, 108; Mehmet Şemî, s. 22).	Soyu: Nuh b. Lemek b. Meittu Şelah b. Ahnun (yani İdris) b. Yerd b. Mehlail b. Kayn b. Enuş b. Şis b. Âdem. (Köksal s. 88) Marangozluk yaptı. (Köksal s. 95). Nuh, çocukları Ham, Sam ve Yâfes'e yeryüzünü ve bölgeleri taksim etti. (Köksal s. 108-109; Duman, s. 21, Gelibolulu, s. 101)
5	Hz. Hud (a)	2648/2936	3112/2472	464	Nuh'un (a) 8. göbekten torunudur. 150 yıl yaşadı. 464 yıl yaşadı. (Köksal s. 122)	Soyu: Hud b. Abdullah b. Rebah b. Helud b. Âd b. Avs b. İrem b. Sam b. Nuh. Mesleği tüccardı. (Köksal s. 117; Şükrullah, s. 131) Âd kavmi güzel binalar yaptılar, terazi ve tartımın kullanılması ve para bastırma bu zamanda olmuştur. (Mehmet Şemî, s. 22)
6	Hz. Salih (a)	2973/2611	3253/2331	280	Âdem'in (a) 19. göbekten torunudur. 258 (veya 280) yaşında vefat etti. (Köksal s. 134)	Hud ile Salih peygamberlerin kavimlerinin helakları arasında 500 yıl vardı. (Köksal s. 130) Tüccardı. (Köksal s. 125)

[91] Duman, s. 21; Gelibolulu, s. 104

[92] Şükrullah, s. 133

PEYGAMBER ^[90]	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI
	Hz. Nuh (a) Tufanından Hz. İbrahim'e (a) kadar geçen süre 1000 veya 1263 yıldır. ^[93] Hz. Âdem'in (a) yeryüzüne inişinden Hz. İbrahim'in (a) doğumu arasında 3610 veya 3337 yıl vardır. ^[94] Hz. Âdem (a) ile Hz. İbrahim (a) arasında 3617 veya 3337 yıl vardır. ^[95]				
7	Hz. İbrahim (a)	3323/2261	175	3408/2086	<p>Hz. İsa'dan 2000 yıl önce doğmuştur. (Köksal s. 144) Hz. Sare 127 yaşında vefat etti. (Köksal s. 221; Mehmet Şem'i, s. 24) İbrahim 175 (veya 200) yaşında vefat etti. Onun ölümlü esnasında İsmail 89 yaşındaydı. (Köksal s. 223) İbrahim'in bazı özellikleri:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Allah yolunda ıık hıret edendir. -İlk kez büyük kesip kısaltandır. -Koltukaltı ve etek temizliği yapandır. Tırnak kesendir. -Misvakla dış temizleyendir. -Saçlarını tarayandır. -Don (kiyot) ve ayakkabı giyendir. -Kucaklaşan ve alından öpendir. -Saçları ağarandır. (Köksal s. 226; Mehmet Şem'i, s. 24) <p>Soyu: İbrahim b. Tarah (Azer) b. Nahon b. Sarug b. Rav b. Fatig b. Âbir b. Şalih b. Erfensed b. Sam b. Nuh. (Köksal s. 141) Nemrud yıldızlarla uğraşan onların bilimi hakkında çalışmalar yapıyordu. Müneccimler o yıl bir çocuğun olup kendisini helak edeceğini haber verdiler. O da bütün çocukları vefat ettirdi.... (Köksal s. 142-144; Duman, s. 22, Gelibolulu, s. 118-119) Kumaş ve elbise ticareti yapardı. Hicretten sonra da çiftçilik yaptı. (Köksal s. 148) Sara ile 37 yaşındayken evlendi. Dil Süryani-ce idi, daha sonra Allah onu İbraniçeye çevirdi. (Köksal s. 160-161) 80 yaşında 3403 yılında sünnet oldu ve bundan sonra 80 yıl daha yaşadı. (Köksal s. 169; Mehmet Şem'i, s. 23) İbrahim'e 10 sahife indirdi. (Köksal s. 223; Mehmet Şem'i, s. 23) Babil ve Ninova şehirleri inşa editdi. (Mehmet Şem'i, s. 23) Kudüs 3323 yılında inşa edilmiştir. (Mehmet Şem'i, s. 23) 3460 yılında İsmail'le birlikte Kâbe'yi yeniden bina ettiler. (Mehmet Şem'i, s. 24)</p>

[93] Duman, s. 22, Gelibolulu, s. 117

[94] Duman, s. 22, Gelibolulu, s. 117

[95] Şukrullah, s. 133

	PEYGAMBER ⁽⁹⁰⁾	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI
8	Hız. Zülkarneyn (a)				Hız. İbrahim (a) ile çağdaştır.?	
9	Hız. Lut (a)	3349/2235	80	3429/2155	Hız. İbrahim (a) ile çağdaş olup kardeşinin oğludur. 80 yaşında vefat etmiştir.	Çiftçilik eder, eker, biçer ve elinin emeğiyle geçinirdi. (Köksal s. 245) Kavmi içinde 29 yıl kalmıştır. (Köksal s. 248) Lut, kavminin helakından sonra yedi yıl yaşadı. (Köksal s. 258)
10	Hız. İsmail (a)	3401/2183	145	3546/2038	İbrahim'in (a) oğlu olup 137 yıl yaşamıştır. (Köksal s. 235) İsmail doğduğunda İbrahim 86, İshak doğduğunda ise 100 yaşındaydı. (Köksal s. 221)	Yabani atları ilk evcilleştirip binen oydu. Çocukluğundan beri iyi ata biner ve çok iyi ok atardı. (Köksal s. 193) Kâbe yapıldığı zaman İsmail 30 yaşındaydı. (Köksal s. 200)
11	Hız. İshak (a)	3423/2161	180	3603/1981	2108, 2266 veya 1869'da doğduğu da söylenir. İbrahim'in (a) oğlu, Lut'un (a) damadıdır. 185 (veya 160, 170, 180) yaşında vefat etmiştir. (Köksal s. 241)	Ben-i İsrail, Rum ve Ermeni halkı İshak'ın (a) neslindedir. (Duman, s. 25, Gelibolulu, s. 153)
12	Hız. Yakub (a)	3483/2101	147	3630/1954	İshak'ın (a) oğlu olup 147 yıl yaşamıştır. (Köksal s. 296)	3613 yılında Mısır'a geldikleri zaman Yusuf'un yanında 17 yıl yaşadı. (Köksal s. 295; Mehmet Şemî, s. 26)
13	Hız. Yusuf (a)	3574/2010	110	3684/1900	Yakub'un (a) oğludur. Babasının vefatından sonra 23 yıl daha yaşadı. 120 yaşında vefat etti. (Köksal s. 300)	Yusuf (a), Mısır sultanının vekil-i mutlakı oldu. (Duman, s. 27, Gelibolulu, s. 181)

PEYGAMBER ^[90]	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI
14 Hz. Eyyub (a)	34.32/2152	70	3502 ^[96] /2082	Yakub (a) ile çağdaş olup onun kızı ile evlidir. (Köksal s. 306) İshak'ın (a) 5. göbekten torunu, Şuayb'in (a) teyzesinin oğlu ve Musa'nın (a) kayınpederidir. 93 veya 140 yıl yaşamış 200 veya 210 yaşında vefat etmiştir. (Köksal s. 320)	18 yıl hastalık çekmiştir. (Köksal s. 310)
15 Hz. Şuayb (a)		220		İshak'ın (a) 4. göbekten torunudur. 140 yaşında vefat etti. (Köksal s. 335)	Medyen'in helaki 3812 yılındadır. (Mehmet Şem'i, s. 27) Halk ticarete hilekârlık yapardı. (Duman, s. 28, Gelibolulu, s. 199-200)
16 Hz. Lokman (a)		230		Eyyub'un (a) teyzesinin oğludur (veya MÖ XI. yy Davud'un (a) çağdaşdır.)	

Hz. Âdem'in vefatı ile Hz. Musa arasında 3418 yıl vardır.^[97] Hz. Musa ile Hz. İbrahim arasında 565 veya 700 yıl vardır. Hz. Musa'nın vefatından Hz. Peygamber'in hicretine kadarki süre 1647 yıldır.^[98] Hz. İbrahim'in dünyaya gelmesiyle Hz. Muhammed'in Hicreti arasında 2373 yıl vardır.^[99]

[96] Mehmet Şem'i Efendi veya eseri yayımlayanlar, ilgili tarihi 3642 olarak vermiştir (s. 26.) Hâlibuki Hz. Eyyup'un 3432 olan doğum tarihine 70 yıllık ömrünün eklenmesi, 3502 tarihini vermektedir.

[97] Duman, s. 28, Gelibolulu, s. 201

[98] Şükrullah, s. 135

[99] Şükrullah, s. 133

	PEYGAMBER ⁽⁹⁰⁾	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI
17	Hız. Musa (a)	3748/1836	120	3868/1716	Yaklaşık MÖ 1250 veya 1300 yılları. 1705'de doğduğu da söylenir. Yakub'un (a) 5. göbekten torunu. Harun'dan sonra üç yıl yaşadı ve 120 yaşında vefat etti. (Köksal s. II,101-102)	Soyu: Musa b. İmran b. Yashür b. Kahil b. Lavi b. Yakup b. İshak b. İbrahim. Harun'dan bir yaş küçüktür. (Köksal s. II,8) İsrail Oğullarının kurtuluşu 3828 yılında vuku bulmuştur. (Mehmet Şem'i, s. 27) Tur'da Allah'la konuşması 3847 yılında olup Mısır melikesi Delüke zamanında olmuştur. (Mehmet Şem'i, s. 29) Hız. Musa'nın doğum zamanında 400 yaşındaki İll. Firavn İktidardadır. (Duman, s. 28, Gelibolulu, s. 202)
18	Hız. Harun (a)	3745/1839	120	3865/1719	Yaklaşık MÖ 1250 veya 1300 yılları. MÖ 1574 veya 1728'de doğduğu da söylenir. Musa'nın (a) üç yaş büyük kardeşi. Yakub'un (a) 5. göbekten torunu. 120 yaşında vefat etmiştir.	
19	Hız. Hızır (a)				Yaklaşık MÖ 1250 veya 1300 yılları. Musa'nın (a) çağdaşı.	
20	Hız. Yuşa b. Nun (a)		127		Musa'nın (a) çağdaşdır. MÖ XIII. yy. Musa'nın kız kardeşinin oğlu. Musa ve Harun'dan (a) sonraki ilk peygamberdir. 120,126 veya 127 yaşında vefat etti. (Köksal s. II,122)	Musa'dan sonra İsrailoğullarını 29 yıl idare etti. (Köksal s. II,122)

PEYGAMBER ^[100]	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI
21 Hz. Kalîb b. Yüfenna (a)				Musa ve Harun'dan (a) sonraki ikinci peygamberdir. Musa'nın kız kardeşi Meryem'in kocası veya Musa'nın damadidir. (Köksal s. II,126)	
22 Hz. Hzkîl (a)	3786/1798	110	3896/1688	Musa ve Harun'dan (a) sonraki üçüncü peygamberdir.	
23 Hz. İsmuîl (a)		52		52 (veya 116) yaşında vefat etti. Talut'u kumandan yaptı.	
Hz. Musa ile Hz. Davud arasında 569 veya 579 yıl vardır. ^[100]					
24 Hz. Davud (a)		75 veya 100		MÖ XI. yy. MÖ 1086 veya 1071'de doğduğu söylenir. (Krallığı 1010-970 veya 1004-984) Yakub'un (a) 11. göbekten torunu. MÖ 1016 veya 1001'de 100 (veya 70) yaşında vefat etti. (Köksal s. II,199)	8880 ayetle Zebur indirildi. (Duman, s. 31, Gelibolulu, s. 252) Zırh gömleğini ilk yapan ve ilk giyendir. Kendi eliyle yapardı. (Köksal s. II,187; Duman, s. 31, Gelibolulu, s. 252) Beytü'l-Makdis'in inşasına başlamış ancak tamamlayamamıştır.
25 Hz. Süleyman (a)	4280/1304	116	4396/1188	MÖ X. yy. (Krallığı MÖ 1016-1001, 970-926) MÖ 976 veya 962'de vefat ettiği de söylenir. 52 (veya 53 ve 58) yaşında vefat etti. (Köksal s. II,225)	Davud ve Süleyman'ın krallıkları Keyhüsrev b. Sıyavuş zamanında idi. (Köksal s. II,206) Beytü'l-Makdis'in inşası 4407 yılında tamamlanmıştır. Ateşe dayamlı sıva, sabun imali ve deşirmen de bu dönemde keşfedilmiştir. (Mehmet Şem'i, s. 30; (Duman, s. 32, Gelibolulu, s. 255)

[100] Şukrullah, s. 136

PEYGAMBER ⁽⁹⁰⁾	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI
Hz. Süleyman'dan Hz. Muhammed'in hicretine kadarki süre 1100 yıldır. (Şükrullah, s. 137)					
26 Hz. İlyas (a)			4526/1091	Yaklaşık MÖ X. yy. MÖ 880'de göğe yükseldi. Harun'un (a) 3. kuşaktan torunu.	Risalete başlaması 4526 yılındadır. (Mehmet Şem'i, s. 29)
27 Hz. Elyesâ (a)				MÖ IX. yy. İlyas'dan (a) sonra geldi.	
28 Hz. Zülkifl (a)		75		Elyesâ'nın (a) amcasının oğludur. Eyyüb'in (a) oğludur. 75 yaşında vefat etti. (Köksal s. 323-324)	
29 Hz. Yunus (a)	4552/1032	131	4683/901	MÖ IX veya VIII. yy (yaklaşık 860-784 yılları)	4592 yılında risalete görevlendirildi (Mehmet Şem'i, s. 30) Nüfusu 100 bin olan bir kavme peygamber olarak gönderildi. (Durman, s. 31, Gelibolulu, s. 247)
30 Hz. Üzeyr (a)	4691/893	200	4892/693	MÖ VII. yy. (veya IV. yy.). (370-360) yıllarında yönetici)	4868 yılında Buhtunnasr'ın Kudüs'ü muhasara ve zaptı bu dönemde olmuş, şehir harabeye dönmüştür. (Mehmet Şem'i, s. 31) Üzeyr (a) Tavrati bu dönemde yeni baştan yazmıştır 5172 yılı. İskender'in doğumu ve Eflatun'un ölümü 5260 yılındadır.
31 Hz. Danyal (a)			4915/702		
32 Hz. Şa'ya (a)			4699/918	Zekeriya, Yahya ve İsa'dan (a) önceki peygamberlerdendir.	Rodos kalesinin yapımı 4661 yılında başlamıştır. (Mehmet Şem'i, s. 31)

PEYGAMBER ⁽⁹⁰⁾	DOĞUM	ÖMÜR	VEFAT	BİLGİ	MEDENİYET OLAYI
33 Hz. Ermiya (a)	4719/865	150	4869/715	Şay'dan (a) sonraki peygamberdir.	Bizantiyom (İstanbul) şehrinin kuruluşu 4757 yılında olmuştur. (Mehmet Şem'i, s. 31)
34 Hz. Zekeriya (a)		80/100	5585/1 MS	MÖ İ. yy. İsa (a) ile çağdaş. Oğlunu kurtarmak istediği için katletildi.	Hz. Meryem'in doğumu 5585 yılındadır. (Mehmet Şem'i, s. 33)
35 Hz. Yahya (a)	5584/0	30	5614/30 MS	Miladi Ö. Zekeriya (a)'ın oğlu. İsa (a) ile çağdaş, teyzesinin çocuğu. 30 veya 34 yaşında katletildi.	
36 Hz. İsa (a)	5584/0	33	5617/33 MS	Miladi Ö. 13 veya 30 yaşında peygamberlik verdi. 33 yaşında vefat ettirildi veya göğe yükseltildi.	Ashab-ı Kehf 5821'de uyumuş 6036'da uyanmışlardır. Hz. Meryem 5623 yılında 53 yaşında vefat etmiştir. Rumların Hristiyanlığı kabulü 5882 yılındadır. (Mehmet Şem'i, s. 33)
37 Hz. Muhammed (a)	6216/570 ms	63	6279/632 MS	MS 569 yılında doğdu, MS 632 yılında vefat etti. 63 yıl yaşadı.	

Not: Tablodaki sıralama kronolojik olarak yapılmıştır. Tarihlerdeki taksim işaretinden önceki sayılar, **Âdemî sıralamayı**, sonrakiler ise, **miladî** sıralamayı göstermektedir. Miladî sıralama, İsa'nın tarihi olan "584/0"dan her peygamber için verilen tarih çıkarılmak suretiyle elde edilmiştir. **Her bir peygamberin vefatı Hz. Âdem (a) "0" kabul edilerek ömür süreleri eklenerek vefat tarihleri tespit edilmiştir.** Miladi olarak da her bir peygamberin doğum tarihlerinden ömürlerini çıkarmak suretiyle de vefatları tespit edilmiştir.

6. Neolitik Dönem ve Özellikleri

Antropoloji, arkeoloji, uygarlık tarihi ve ilk çağ tarihi üzerine çalışanların üzerinde ittifak ettikleri hususlardan biri, medeniyetin ve çağların ilerlemesi ve toplumlara yansımalarının her bölgede aynı anda ve aynı oranda olmadığıdır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, genellikle Neolitik Dönemin 10 bin-12 bin yıl önce başladığı kabul edilmekte ise de bu dönemin bir bölgede 10 binlerde başlarken, diğer bir bölgede ise 7 binlerde başlayabileceği ifade edilmektedir. Mesela bu dönemin Ortadoğu’da milattan önce 11 binde başladığı ve MÖ 6 binde son şeklini aldığı iddia edilmektedir.^[101] Bu dönem yani Neolitik Dönem hakkında elde edilen bulgular ve bunlara bağlı olarak yapılan yorumlar, aslında tam da konumuzla alakalı olup, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, peygamberlerin gönderildiği dönemi anlatmaktadır. Bu hususta çok şeyler yazılmakla beraber örnek olması bakımından konunun aşağıdaki özetle neolitik dönemi tanıtmak istiyoruz:

“**Neolitik Devrim:** Medeniyetlerin oluşumunu belirleyen tarım, MÖ 7500-4500 arasında Nil ile Ganj ırmakları arasındaki bölgede ortaya çıkmıştır. MÖ 5500-4500 arasında buğday, arpa ekimi ile domuz, koyun ve sığır yetiştiriciliğine dayanan tarım ve hayvan, iktisaden yerleşmiş köylerin temel uğraşı alanları olmuştur. MÖ 3500-2500 arasında aynı bölgede medeniyetlerin oluşumunda etkili unsurlar olan yazı, tekerlek, matematik, takvim, krallık, ruhbanlık, tapınak simgeciliği, vergi toplumdaki yerlerini almışlardır. Neolitik Devrim’in ilk aşaması beslenme kaynaklarının kültürel ürüne çevrilmesi şeklinde gözükmektedir.

Tarıma geçişle, doğanın sınırlı sunduğu besin kaynaklarına bağımlılık giderek azalmış, buna bağlı olarak da nüfus artmıştır. Her toplumun kendi kendine yeterli olması diğerleriyle ilişkiyi azaltmıştır. Her şehir ya da köy kendi zanaatlarını geliştirmiştir. Ancak bu yerleşim birimleri tümüyle kapalı kalmamışlar, çeşitli nedenlerle birbirleriyle ilişki kurmuş ve ticaretin gelişmesine ön ayak olmuşlardır.

Başlangıçta kendine yeterli küçük köyler olan yerleşim birimlerinin kendi aralarında kurdukları ilişkiler, üretilen değerlerin hem yerleşmesi hem de yayılmasını sağlamıştır. Beslenmenin düzenlenmesi ve ürünlerin depolanması, nüfusu artırmıştır. Nüfus artışı köyler arası ilişkileri de yoğunlaştırmıştır.

Şehir: Child, tarıma geçişe birinci, şehirleşme ve devletin ortaya çıkışına ikinci devrim demektedir. İkinci devrim, kendi kendine yeterli küçük köyleri, yan endüstri ve dış ticaretle ek geçim kaynağı sağlayan, düzenli

[101] V. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan-İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*, Varlık Yay., İstanbul 1996, s. 39; Recep Yıldırım, s. 22

biçimde devlet teşkilatına sahip kalabalık şehirlerin oluşmasına denir. MÖ 6000 ile 3000 yılları arasında insan, ata ve yele gem vurmasını öğrenmiştir. Sapanı, tekerlekli arabayı, yelkenli kayığı bulmuş, bakır cevherini arıtmayı ve madenlerin fiziksel niteliklerini öğrenmiştir. Güneş takvimini oluşturmaya başlamıştır, böylece kendini şehir hayatına hazırlamıştır. Yazı, sayı, ölçü birimlerini geliştirmiş, kısaca bilgi ve salt bilimin aktarılması için yeni yollar gerektiren medeniyetin yolu açılmıştır.

Yerleşik hayatın sağladığı imkânlarla güçlenen köyler, daha küçük köyleri kendine bağlayarak sömürgeleştirmiştir. Hem nüfus artışı hem de yakın köylerin güçlü köye bağlanması, şehri ortaya çıkarmıştır. Duvarlarla çevrili şehir, mimari açıdan bölümlenmiş bir daire biçiminde tasarlanmıştır. Şehrin merkezi, zigguratın ya da sarayın eksen olduğu kutsal odadır. Mahalleler zigguratların etrafında toplanmıştır. İlk görülen ev tipi, üstü çamurla sıvanmış kamış duvarlar ve çatılardan oluşmuştur. Zamanla kerpiçten evler yapılmaya başlandı. MÖ 3000'lerde Mezopotamya'da tuğla keşfedilip kullanıldı.

Yerleşik toplumların gelişmesi ve artık ürün çıkarması hem komşu toplumlarla hem de göçer toplumlarla ticari ilişkileri artırmıştır. Ticaret öylesine yaygınlaşmıştır ki, İran'da çıkan değerli taşlar Mısır'a kadar gitmiştir. Genellikle süs eşyası olarak bildiğimiz değerli taşlar o dönemde sihirli unsurlar olarak kabul edilip öyle değerlendirilmişlerdir. Firuze taşı boğa biçiminde oyulursa, sahibi yalnız göğün berraklığına değil, boğanın gücüne de erişmiş olurdu. Böylece muska yapma alışkanlığı başladı. Sert taşları oyma çabaları hem alet tekniğinde hem de genel zanaatta büyük gelişmelere neden oldu.

Tarım alanındaki gelişmeler, kap-kacak ve çömlek türünde eşyaların yapılmasına da hız vermiştir. İnsan kimyasal değişimin farkına belki de ilk kez çömlek yapımıyla varmıştır. Çömlek yapımında suyun kildeki oranı çok önemlidir. Azlığı ya da çokluğu çömleğin ömrünü kısa süreli yapar. Onu sertleştirmek için 600 °C derecede ısıtmak gerekir. Çamur ve tozun taşa dönüşmesini gizemli bir işlem olarak kabul etmişlerdir. Plastik nitelikli kilden yapılmış çömleğin ateşten çıktıktan sonra biçimi aynı kalmakla birlikte rengi ve öz niteliği değişmiştir. Taşlaşarak ocaktan çıkmıştır. Benzer şekilde bakırın keşfi ve gündelik hayatta kullanılması önemli başarılar arasındadır. Bakırı eritmek için 1200 derecelik ısı gerekmiş, bu ısıyı elde etmek için maden fırını geliştirmişlerdir.

Parlak ve sert taşları, büyü, mühür ve muska olarak kullanmanın yaygınlığı, onların aranıp bulunması çabalarını artırmıştır. Child'a göre madencilik, büyü amacıyla aranan bu taşlar sayesinde gelişmiştir. İlk devrim, büyüü ortadan kaldırmamıştır; tam tersi olmuştur; insanlar hâlâ, yağmur, sel, güneşin bilinmez, değişken koşullarına bağıhdılar; hâlâ kuraklık, deprem,

fırtına ve benzeri doğal afetlere karşı çaresizdiler. Hâlâ törenlerle, muskalarla iyi güçleri yandaş etmeye, kötülerini uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Büyü yoluyla bu unsurları kontrol altında tutmayı başardığını ilan eden biri hemen büyük saygınlık ve yetki kazanıyordu. Ayrıca kehanetler amacıyla yapılan gözlemler de zihinsel faaliyetlere dakiklik ve denetleme imkânı vermiştir. Bottero'nun tespitlerine göre, kehanetin çok önemli kesimi tümdengelimci bir yol izlemiştir. Örneğin, "bir erkeğin göğüs kılları yukarı kıvrılmışsa, o köle olacaktır". Bilgi birikimi artan alanlarda örneğin, hukuk, kehanet, tıp ve matematik gibi alanlarda el kitapları oluşturmuşlardır. Bu tavır bilimsel zihniyetin oluşmasını sağlamıştır. Mezopotamya medeniyetlerinde soyutlamaya, kavramlaştırmaya ve yasalaştırmaya gidilmemiştir. Dillerinde yasa sözcüğü de olmamıştır.

Sürek avcılığı, suların düzenlenmesi için kanal yapımı ve tapınak inşaatları ilk toplu çalışma tarzlarının gelişmesine neden olmuşlardır. Şehirleşmenin en önemli ve ilk unsurlarından biri olan tapınak inşaatı, tarımdan kopan bir işgücünü meydana getirmiştir. Buna bağlı olarak üretim stokları yapılmış ve zanaatçıların iş güçleri iktisadî açıdan değerlendirilmiştir. Kutsal bir alanın meydana getirilmesinde herkes kendi payının da olmasını istediğinden, hediyeler ve vergilerle katkı sağlamışlardır. Hediye ve vergiler tanrısal-kralın hazinesinde birikmiş ve tapınağın yapımında kullanılmıştır.

Şehir hayatının gelişimiyle birlikte, bu hayatın ihtiyaç duyduğu araç gereçler birlikte gelişmiştir. Geliştirilen tekniklere duyulan ihtiyaçlar onların üretilmesini ve kullanımını gelenekleştirmiş ve şehir hayatının olmazsa olmaz unsurları arasına yerleştirmiştir.

Neolitik Dönemde Şehir Hayatının Unsurları

Tapınak: Zigguratlar MÖ dördüncü binden itibaren yapılmaya başlanmıştır. Evrenin direğini temsil eden zigguratlar çevresinde her türden ayinler gerçekleştirilmiştir. Şehir hayatının merkezinde yer alan tapınak uzun ve incedikli çalışmaların, dikkatli deneme ve sınamaların sonucunda, geçmiş gözlemlere dayanarak geliştirilmiştir. Hem inancın, hem iktisadın hem de siyasetin merkezinde yer aldığından, tapınak medeniyetin gelişmesinde en önemli unsurlardan biri olmuştur.

Sümerliler, tapınaklar için yapay dağlar yükselttiklerinde, tanrılarıyla iletişim olanağı sağlayan koşulları da yaratmış oldular. Tapınaklar siyasal yapının birliğini sağladığından, siyaseti güçlendirici rol oynamışlardır. Ayrıca, büyük tapınaklar hem dindarlığın tanıkları, hem de şehir halkının sahip olmakla onur duyduğu eserlerdir. Tanrı'nın şehri koruması için yükseltilen bu yapılar, aynı zamanda halkın birbirine ve şehre bağlılıklarının da kanıtı olmuştur.

Yazının, şehir, devlet, tapınağın ortaya çıktığı 3500-2500 arasında ortaya çıkmış olduğu tahmin edilmektedir. Tapınaklarda biriken malın ve gelirler ile giderlerin hesaplanması, yazı ve hesabın da kaynağı olmuştur. Mezopotamya'daki en eski yazılı belge son derece pratik amaçlarla ilgiliydi. Tapınak topluluklarının iktisadî işlerini kolaylaştırmaya yardımcı oldular. Yazı tarihinin başlangıcı kabul edildi, yanlış olmasına rağmen yazı öncesi döneme, tarih öncesi; yazılı döneme tarih sonrası dönem denmeye devam edilmektedir.

Astronomi: Mezopotamya'daki gelişmelerde astronominin de rolü büyük olmuştur. Gök cisimleri arasındaki ilişkilerin insanları etkilediğine inandıklarından, gök cisimlerinin seyrini sürekli gözlemlemişlerdir. Tanrıların yaşama alanı olan gökyüzü hakkında üretilen efsaneler, insanları etkileyen olayların gökte planlandıklarını dile getirmişlerdir. Tanrıların insanlar üzerindeki etkisi ve onların gökyüzünde yaşamaları, insanları tedbir almak için gök cisimlerinde ortaya çıkan değişiklik ve hareketlerin kayıtlarını tutmaya yönlendirmiştir.

Astronomiye bağlı geliştirilen kehanetler özellikle krallarla ilgili olanlar çok daha önemlidir. Çünkü krala ilişkin olaylar bütün toplumu ilgilendirmektedir. Toplumun temsilcisi olan kral, savaş ve barış, zafer, hükümler, tahta oturma, hanedan ve sülale değişmesi, isyan, kıtlık, salgın hastalıklar, mahsulün durumu, taşkınlık hakkında rahiplerin kehanetlerine başvurmak durumundadır. Gök cisimlerinin arkasında bir düzenin olduğu düşüncesi, benzer bir yapının yeryüzünde de yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Gezenlerin konumlarının insanların işlerinde etkili olduğunun kabulü ve bu kabulün genelleştirilmesi, aynı nedenlerin aynı sonuçları doğuracağı ilkesinin gelişmesine neden olmuştur. Evrende bir düzenin olduğu düşüncesi, kültürel dünyayı evrensel düzene göre temellendirme çabalarına dönüşmesi yanında, sonraki medeniyetlerde felsefe, bilimin gelişmesine de önemli bir katkı sağlamıştır. Geleceğe ilişkin kehanetler, evrensel düzen esas alınarak yapılmıştır.

Tarım yılının düzeni, ekimin dikimin ne zaman yapılacağını bilmesine bağlı olduğu için, zamanın ölçülmesi çok daha yaşamsal bir önem taşıyordu. Ayın hareketlerini esas alarak oluşturulan takvime göre yıl, 12 ay ve 365 gündür. Ay takvimindeki eksiklikleri güneş takvimiyle telafi etmişlerdir.

Devlet: Neolitik Devrim'in en önemli kurumlarından biri de devlet olmuştur. Devletin içerdiği özellikler nedeniyle, medeniyetten söz edildiği her yerde devletin varlığı kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır. Öncelikli olarak, devlet kalabalıklaşarak şehirleşen yerleşim birimlerinde işlerin organizasyonu ve iç düzeni sağlamak amacıyla oluşmuştur. Tarımla birlikte

ortaya çıkan besin ürünlerinin depolanması, buna sahip olmayan toplumların iştahını kabartmış olduğundan, dış güvenlik ve zenginliklerin korunması devletin oluşmasında ikinci önemli nedendir.

Child'ın dediği gibi, beslenme ihtiyaçlarının giderilmesi şartlarında, barınma ihtiyaçlarının da giderilmesi gerekmiştir. Her iki unsur da güvenlik gerektirdiğinden, güvenliği düzenli silahlı gücün sağlaması, devletin temel görevleri arasında sayılmıştır. Tahta giden tek yol ülkeyi ele geçirmek değildir; ekonomik başarı hatta en önemlisi büyüsel-dinsel saygınlıkla aynı görkeme ulaşılabilirdi. Büyücü, fiziksel eylemle topluma katkıda bulunmadan, toplumun elbirliğiyle besin bulma çabalarına katılmadan, artık üretim üzerinde hak iddia eden ilk toplum üyesi olmuştur. Büyücünün değneği, krallık esasının ilk tohumudur; tarihte nice krallar edindikleri nimetleri büyücülükte yatan geçmişlerine borçludur.

Devlet, düzen ve güvenlikten sorumlu kurumdur. Devlet bu sorumluluklarını, kurumların görevlerini tam olarak yerine getirecek ortamları sağlayarak gerçekleştirir. Kurumlar ve bireylerarası ilişkilerin düzenlenmesi, düzenleyici kuralların yasa olarak kabul edilmesi ve kurallara uymayanların cezalandırılmasıyla hukuk ortaya çıkmaktadır. Hukuk, her medeniyetin dolayısıyla da devletin en temel kurumlarından biri olarak, siyasî düzeni sağlama aracıdır. Devletin diğer görevi, güvenliğin sağlanmasıdır. Güvenlik, toplum olmanın en başta gelen şartıdır. Çünkü kişilerin can ve mal güvenliği yoksa toplum kısa sürede dağılır. Bu nedenle devletin başta gelen görevi kişiye can ve mal güvenliğini sağlamaktır. Güvenliği sağlayan iki temel güç vardır: Hukuk ve Silahlı Kuvvetler. Hukukla kişilerin hakları, davranışları kurallara bağlanmıştır. Kurallara uymayanlar için yaptırımlar getirilmiştir. Kurallara tam uyumu sağlayabilmek ve uymayanları cezalandırmak için, yine kurallar çerçevesinde hareket eden silahlı güce ihtiyaç duyulmuştur. Böylelikle kişilerin birbirlerine verebilecekleri zararlar engellenmiş ve zarar verenler de cezalandırılmıştır.

Devlet hem toplumsal varlığını sürdürmek hem de dışardan gelecek tehdidi önlemek için güçlü olmak zorundadır. Güç, amaçları gerçekleştirmek için kullanılan araçtır. Devlet ya da medeniyetin gücü, iktisadî, siyasî, askerî başarılarında manevî yapısında görülür. Toplumunu yöneten ve yönlendirenler sahip oldukları gücü daha da büyütme ve güçlerinin büyüklüğünü görmek için başka toplumlara savaş açarlar. Medeniyetlerin kuruluşlarında ve yıkılışlarında savaş birinci derece rol oynar. Medeniyetleşme, birçok anlamda büyüklükle eş anlamlıdır. Medeniyetin coğrafi büyüklüğü, iktisadî ve askerî büyüklükleriyle doğru orantılıdır. Toynbee'nin medeniyetlerin kuruluş ve

çöküşlerini açıklamak için kullandığı “meydan okuma ve cevap verme”, medeniyetlerin gücünü iyi bir şekilde açıklamaktadır.

Medeniyetleşmede devleti yönlendiren diğer bir ilke de, toplumun kendisi için koyduğu büyük amaçlardır. Toplum kendini tanımlarken, evren açıklama modelinde belirlenen, söz konusu toplumun bu dünyada yapmakla yükümlü olduğu şeyi de kullanır. Yapmakla yükümlü olduğu şey, çok açık olmamakla birlikte, toplumun efsanelerinde, evren açıklama modelinde, dünya görüşünde, zihniyetinde, kurumların yapılanmalarında fikir olarak bulunur. Amaçlar dünya düzeni kurmak, adaleti sağlamak, Tanrı'nın buyruklarını insanlığa kabul ettirmek, eşitliği sağlamak gibi ahlâkî ilkelere dayandırılmıştır.

Evren Tasavvuru: Evren tasavvuru çerçevesinde, her toplum kendini evrenin merkezinde görür. Kutsal mekân olarak kabul ettiği, dağ, ırmak, nehir gibi doğal unsurlar yanında, tapınak gibi kültürel unsurların etrafında kendi kültürel düzenini kurar. Gök cisimlerinin hareketlerini düzenleyen yasalarla, toplumun yasalarının paralel olduğu ya da olması gerektiği fikri ortaya çıkar. Toplum kendini, evrensel düzen ile bireysel düzen arasında bir orta düzen olarak kabul eder. Evren tasavvuru efsane temelli toplumlarinkinden çok büyük farklılıklar göstermemektedir. İnsanlarla Tanrı arasındaki bağlantıyı kuran kutsal merkez, artık kültürel bir ürün olarak tapınaktır. Tapınağın etrafında gelişen şehir, mezo-kozmos olarak kavranan Tanrı şehri (evren modeline göre yapılmış şehir) form ve kavram olarak zihniyete yerleşmiştir. Gök tabakalarının hareketlerini yöneten yasaların, gizemli biçimde insanın dünyadaki yaşamını yöneten yasalarla aynı olması gerektiğinin düşünülmesidir. Bütün şehir, yalnızca tapınak alanı değil, kozmik düzenin dünyadaki taklidi olarak, toplumsal ‘orta kozmos’ ya da mezo-kozmos olarak kavranmaktadır. Ruhban tarafından evrenin makro-kozmosu ile bireyin mikro-kozmosu arasına yerleştirilmiştir. Bu özellikler, Neolitik Devrim sonrasında kurulan medeniyetlerde görülmektedir.^[102] Bu medeniyetlerden Ön Asya ve Mısır Medeniyetleri ile Orta Asya ve Bozkır Medeniyetinin MÖ 4000’lerde başladığı; Sarı Irmak Vadisi Uygarlığının (Çin), MÖ 4000’lere gittiği; İndus Nehri Vadisi Uygarlığının (Hint) ise MÖ 3500’lere gittiği belirtilmektedir. Buralarda kurulan bazı devletlerin tarihleri ise şu şekildedir:

[102] Bıçak, I,124-129. Ayrıca Neolitik dönem hakkında bkz. Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 6. baskı, Remzi Yay., İstanbul 1994, s. 165-179; Şenel, s. 245-322; V. Diakov-S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi I-II*, Çev. Özdemir İnce, Yordam Yay., İstanbul 2008, s. I,19-66; Yıldırım, s. 22-32; James C. Davis, *Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz İnsanın Hikâyesi*, Çev. Barış Bıçakçı, 5. baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 2-13

Ortadoğu'da	Mısır'da
Sümerler: MÖ 3500-MÖ 2350	Erken Krallık Dönemi: MÖ 3000-MÖ 2700
Akadlar: MÖ 2350-MÖ 2150	Eski Krallık Dönemi: MÖ 2700-MÖ 2200
Yeni Sümer Devri: MÖ 2110-MÖ 2000	Yeni Krallık Dönemi: MÖ 1600-MÖ 1100
Babiller: MÖ 2000-MÖ 539	Geç Dönem: MÖ 710-MÖ 30. ^[103]
Asurlular: MÖ 2000-MÖ 620	

Diğer bir ifadeyle neolitik dönemde insanın insanlığının farkına varmasını gerektirecek çok şeylerin keşfedilmeye, yapılmaya ve geliştirilmeye başladığı görülmektedir. Yani insan, vahiyle muhatap olabilecek seviyeye ancak bu dönemler civarında gelebilmiştir. Somut olarak örnek vermek gerekirse, MÖ 8 binlerde buğday ve arpanın yetiştirilmesi, ekilenlerin biçilip öğütülerek pişirilmesi, köpek, keçi, koyuna rastlanması, avcılık ve balıkçılığın gelişmesi, el sanatlarının yapılmaya başlaması, çanak, çömlek, testi ateşte toprak pişirme uygulamaları hep bu döneme aittir. Yerleşim mekânları itibariyle yuvarlak kulübelere ve çamur sıvaya rastlanmaktadır. Evlerin üstleri dal ve kamışlarla örtülmüştür. 7 binlerde dikdörtgen ve dik duvarlı, damlı ve çok bölümlü evler görülmektedir. Evler, taşlarla örülmüş; toprak, samanla karıştırılarak dökme kerpiç tuğla yapılmıştır. İnançlar ve tapınakların ortaya çıkışı gibi ticaret ve sanatın da gelişmesi de bu dönemdedir.^[104] Bunların tamamına ait değilse de, bir kısmına has olan bilgiler, aynı şekilde peygamberlere ait olan tabloda da görülmektedir. Tablonun okunmasına örnek olarak, mesela Hz. Âdem'in Kâbe'yi yapması yani köşeli/dikdörtgen/kare tipi bir evin yapılması tarihi, neolitik dönemde karşımıza çıkmaktadır. Yazı ve giyim işlerinin neolitik döneme hasredilmesi ile Hz. İdris'in örtüştürülmesi de açığa mümkündür.

Sonuç

Sonuç olarak belirtmeliyiz ki, İslamî literatürde Hz. Âdem'in bütün insanların babası/atası (ilk insan) ve ilk peygamber olduğu bilgisi şüyu bulmuştur. Ancak araştırmamız neticesinde bu görüş ve düşüncenin, tarihi verilerle uyuşmadığı, insana ait olan fosil ve arkeolojik buluntuların çok daha eskilere gittiği tespit edilmiştir.

[103] Bkz. Yıldırım, s. 35-100; İsmail Güven: Editör, *Uygurluk Tarihi*, Pegem A Yay., Ankara 2007, s. 43-95

[104] Bkz. Yıldırım, s. 25-26

Kanaatimize göre insanlığın ilk atası adam/Âdem ile nebî ve resul olan Hz. Âdem (a) farklı kişilerdir. Peygamber olarak kabul ettiğimiz Hz. Âdem (a), sosyal yapılanmanın belirmeye, tarım ve hayvancılık kültürünün kökeninin oluşmaya başladığı, yerleşik hayata geçişin sağlandığı dönem olarak kabul edilen Neolitik çağda gönderilmiş bir peygamberdir.

Diğer yandan Hz. Âdem'in, peygamberlik/nübüvvet konusunda -coğrafyanın onlara kazandırdığı bir karakter olarak İbranîler/İsrailoğulları ile yarış halinde bulunan Arapların efsanevi uzak atası mesabesinde görülmesi mümkündür. Toplumların birbirleriyle rekabet ve mücadele ettikleri o çağlarda (imparatorluklar/kabileler devrinde), Âdem, Nuh, İbrahim gibi o coğrafyaya ait atalar, kimi zaman dini ve sosyo-politik ortak ata olarak da kullanılmıştır. Ayrıca bu durumun, her toplumun kendine, geniş mülk ve saltanat sahibi bir kült ata belirleme alışkanlığının olduğu dönemlerin tarihsel şartları içinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Kavimlerin bilhassa da İslam'ın yayılış döneminde Arap, Fars ve Türklerin soyunun Nuh'a veya Nuh oğullarına dayandırılması, ortak ata fikrinin köken ve yaratılış eksenli değil, dini/ideolojik, siyasi ve konjonktürel olduğunu ihsas etmektedir. İsrailiyata ait olan peygamberler hakkındaki çoğu bilgiler gibi Hz. Âdem'in bütün insanlığın atası olduğu iddiasının da, fetih hareketleri ve ulusal sınırların kalktığı imparatorluklar çağında çeşitli etnik/ulusal kimlik ve kültürlere sahip milletleri birleştirme çabaları ile ilişkili durduğuna dikkat çekmek istiyoruz.

Yeryüzünde halife kılınan ve diğer insanlar arasında tanrının temsilcisi olarak seçilen peygamber Âdem'in (a), Arap-İslam fütuhatıyla beraber ortak ata olarak diğer toplumlara (mevâlî'ye) da benimsetilmeye çalışıldığının göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Bizim klasik kaynaklarımız aslında insanlığın tarihini değil, peygamberler tarihini anlatmaktadır ve bu anlatının üretildiği dönem ve durum da aslında, zamanın ruhuna uygundur. Diğer yandan bu anlatıların diğer dinlerdeki anlatılar ve anlayışlarla örtüşmesi de bunu doğrulamaktadır. Buradaki problem Hz. Âdem'in ilk insan olduğu teoridir/zannıdır. Bu bilgi ve ona bağlı olarak serdedilen diğer iddialar, çağdaş bilimsel verilerle örtüşmemektedir. Bu çalışmamız, her iki bilgiyi uzlaştıran bir sonucu da elde etmektedir. O da, babamız/insanlığın babası olarak yaratılan Âdem (adam, erkek insan) ile MÖ 6 binli yıllarda gönderilen Peygamber Âdem'in (a) aynı şahıs olmadığıdır. İkisinin adının da Âdem olması bu karışıklığı doğursa da durum, birinin ilk babamız diğerinin ilk peygamberimiz olması yönündedir. Klasik kitaplarımızın anlattığı da insanlık tarihi değil, peygamberler tarihidir.

Kaynakça

- Aça, Mehmet, “Köken Mitleri Evlilik Kurumunun Ortaya Çıkışını Nasıl Açıklıyordu?”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2018, Cilt: 11, Sayı: 21, ss. 1-14.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned I-VI*, Tahk. Şuayb el-Arnaûd, Müessesetü Kurtuba, Kahire tsz.
- Akgür, A. Necati, “Celâli Takvimi”, *DİA*, 1993, VII, 257-258
- Almaz, Hasan, “Giriş-Osmanlı Dönemi Tarih Yazıcılığı ve İlk Tarih Eserleri”, *Şükrullah Efendi, Behcetü't-Tevârih Tarihin Aydınlığında*, İnceleme-Çeviri: Hasal Almaz, Mostar Yay., 2. baskı, İstanbul 2011
- Batuk, Cengiz, “Adem ve Havva'nın Kitabı: Eski Ahit Apokrifasında Adem ve Havva'nın Hayatı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/2, Cilt: V, Sayı: 10, ss. 51-96.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Otto Yay., Ankara 2018.
- Bıçak, Ayhan, *Tarih Düşüncesi I-IV, I-Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, Dergah Yay., İstanbul 2004-2005.
- Bilgiz, Musa, “Kur'an'da Nübüvvet (Peygamberlik)”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 49 Sayı: 1, ss. 23-46.
- Birinci, Züleyha, “Nefs-i vâhide” İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılış Hakkında Bir Değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, Cilt-Sayı 47, ss. 151-164.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Adem”, *DİA*, 1988, I,358-363.
- Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam I-XX*, Dâru's-Sâkî, yy. 2001.
- Childe, V. Gordon, *Kendini Yaratan İnsan-İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*, Varlık Yay., İstanbul 1996.
- Çelik, Hüseyin, “Kur'an'a Göre Hz. Adem'in Yaratılışı”, *iÜF Dergisi*, 2011/2(2), ss. 49-70.
- Çetiner, Bedrettin, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 2010.
- Dartma, Bahattin, “Kur'an Bağlamında İlk İnsan ve Nübüvvet-Fıtrat İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), Sayı: 1, ss. 9-21.
- Davis, James C., *Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz İnsanın Hikâyesi*, Çev. Barış Bıçakçı, 5. baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010.
- Deniz, Gürbüz, “Kur'an'a Göre Hz. Adem (a.s.)'in Serüveni”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 2011, 22(2), ss. 89-105.
- Diakov V.-S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi I-II*, Çev. Özdemir İnce, Yordam Yay., İstanbul 2008.
- Dindi, Korkut, *Siyer-Kur'an İlişkisi -Mekke Dönemi- Ankara Okulu Yay.*, Ankara 2019.
- Dîvânü Beşşâr b. Bürd*, Tahk. M. Tahir b. Âşûr, el-Cezâiru Asimetü's-Sekâfeti'l-Arab, Cezâir 2007.
- Duman, M. Fatih, *Gelibolulu Mustafa Ali'nin Zübdetü't-Tevarih Adlı Eserinin 1-111. Varaklar Arası Edisyon Kritiği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006.
- Erdem, Mustafa, *Hız. Adem (İlk İnsan)*, TDV Yay., Ankara 2005.
- Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-Âsâr I-II*, Tahk. Ali Ömer, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire tsz.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn I-VIII*, Tahk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Semarrâi, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut tsz.
- Gelibolulu Mustafa Ali, *Zübdetü't-Tevarih*, Duman, M. Fatih, *Gelibolulu Mustafa Ali'nin Zübde-tü't-Tevarih Adlı Eserinin 1-111. Varaklar Arası Edisyon Kritiği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006.
- Gündüz, Altay, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yay., İstanbul 2002.
- Güven, İsmail, Editör, *Uygurluk Tarihi*, Pegem A Yay., Ankara 2007
- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, 6. baskı, Remzi Yay., İstanbul 1994.

- Halebî, Ali b. Burhaniddîn İbrahim, *es-Sîretu'l-Halebiyye fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn I-III, Dâru'l-Ma'rife*, Beyrut 1980.
- Hasanov, Eldar, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2014, ss. 676-695.
- İbn Abdilberr, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, (Şâmile 3.23).
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh, *Tarihu Medîneti Dimeşk I-LXX*, Tahk. M. Ebî Saîd Ömer b. Ğarâme, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Münnemak fi Ahbâri Kureys*, Tahk. Hurşid Ahmed Fâruk, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, Tahk. Ilse Lichtenstadter, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut tsz.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik el-Basrî el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye I-II*, (Şâmile 3.23).
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Şâmile 3.23).
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XIV*, (Şâmile 3.23).
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Maârif*, (Şâmile 3.23).
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim el-Efrîkî, *Lisânu'l-Arab I-XV*, Dâru Sâdır, Beyrut tsz.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ I-VIII*, Tahk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1968.
- İbn Seyyidinnâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer I-II*, Müessesetü İzzeddîn, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr I-IX*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmül fi't-Tarih I-VII*, (Şâmile 3.23).
- İslamoğlu, Mustafa, *Nüzûl Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yay., İstanbul 2009.
- Karağuz, Güngör, *Adem'in Çocukları*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2015.
- Korkmaz, Ömer, "Tarihsel Süreç İçerisinde Evrensellik Düşüncesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2002, ss. 154-197.
- Köksal, M. Asım, *Peygamberler Tarihi I-II*, 8. baskı, TDV Yay., Ankara 2004.
- Kurt, Ali Osman "Anadolu'da İl Tapınak: Göbeklitepe", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, cilt: XXI, sayı: 2, s. 1107-1138.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an I-XX*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985.
- Maisels, Charles Keith, *Uygurhın Doğuşu*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1999.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Tarih*, (Şâmile 3.23).
- McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2007.
- Mehmet Şem'î Efendi (ö. 1881), *Kronolojik Kâinat Tarihi Tarihin Meyveleri Esmârü't-Tevârih*, Yay. S. Faruk Gönçüoğlu-Selahaddin Alpay, Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul 2004.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 3. baskı, Ekin Yay., Bursa 2012.
- Muhtar, Cemal, "Beşşâr b. Bürd", *DİA*, 1992, VI/8-9.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman I-III*, Tahk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

- Özalp, Hasan, “İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler?”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2016/1, sayı: 30, s. 59-74.
- Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Notos Kitap Yay., İstanbul 2015.
- Özsoy, Ömer-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yay., Ankara 2003.
- Öztürk, Mustafa, *Kissaların Dili*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010.
- Öztürk, Mustafa, “Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Hâbil-Kâbil Kıssası”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt: IV, sayı: 1, s. 147-164.
- Reşit Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr I-XII*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Mısır 1990.
- Said Havva, *Hadislerle Hz. Peygamber'in Hayatı I-III*, Çev. Abdurrahim Ali Ural ve dğr., Hikmet Neşriyat, İstanbul 1989.
- Schipper, Mineke, *Adem ile Havva Her Yerde*, Çev. Arlet İncidüzen, Ayrıntı Yay., İstanbul 2015.
- Seyrek, Ahmet, *Mısır*, Maviçatı Yay., İstanbul 2017.
- Sproul, Barbara C., *Yaratılış Mitleri*, Çev. Ali Bucak, Hil Yay., İstanbul 2018.
- Susa, Ahmet, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2005.
- Süheylî, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah, *er-Ravdu'l-Unuf I-IV*, (Şâmile 3.23).
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sireti Hayri'l-İbâd I-XII*, Tahk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Şenel, Alâeddin, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2006.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yay., İstanbul 1998.
- Şükrullah Efendi, *Behcetü't-Tevârih Tarihin Aydınlığında*, İnceleme-Çeviri: Hasan Almaz, Mostar Yay., 2. baskı, İstanbul 2011.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî-Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk I-V*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tefsiru't-Taberî-Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an I-XXIV*, Tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, yy. 2000.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî-el-Câmi'u's-Sahîh I-V*, Tahk. Ahmed M. Şâkir ve dğr., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Yakıt, İsmail, “Kur'an'da Hz. Adem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, Sayı: 6, ss. 1-18.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Peygamber” *DİA*, 2007, XXXIV/257-262.
- Yıldırım, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yay., İstanbul 2012.
- Yıldırım, Recep, *Uygurluk Tarihiine Giriş*, 2. baskı, Asil Yay., Ankara 2004.
- Yıldız, İbrahim, “Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2020, cilt: XXIV, sayı: 1, s. 73-95.
- Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyu'ni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil I-IV*, Tahk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

